

Міністерство освіти і науки України

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Кафедра історії України

Семешин Едуард Володимирович

Репресії в середніх та вищих навчальних закладах Сумщини в 1930-х – на початку 1950-х рр.

Напрямок підготовки: 014.03 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01. Освіта

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник

_____ С.О. Авхутська

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри історії України

«____» _____ 20__ року

Виконавець

_____ Е.В. Семешин

«____» _____ 20__ року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Стан наукової розробки проблеми	10
1.2. Джерельна база	16
1.3. Методи дослідження	21
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В 1930-1939 РР.....	24
2.1. Чистки навчальних закладів від «соціально-ворожих елементів» і репресії за класовою ознакою	24
2.2. Участь педагогічної інтелігенції в колективізації, розкуркуленні, хлібозаготівлі та репресії за антирадянську агітацію.....	37
2.3. Репресії проти прихильників опозиції та боротьба із українським націоналізмом в навчальних закладах	51
РОЗДІЛ 3. РЕПРЕСІЇ У ГЛУХІВСЬКОМУ ТА СУМСЬКОМУ ВНЗ В 1930- 1939 РР.	68
3.1. Репресії в Сумському ВНЗ	68
3.2. Репресії в Глухівському ВНЗ	82
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ТА БОРОТЬБИ ІЗ ІНАКОДУМСТВОМ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ В 1939-1953 РР.	91
4.1. Послаблення репресій як результати зміни політики партії та реабілітація в 1939-1941 рр.....	91
4.2. Репресії під час радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. і в повоєнні роки за співпрацю із ворогом.....	100
4.3. Репресії як елемент ідеологічних кампаній повоєнних років: боротьба із націоналізмом, космополітизмом, іноземщиною.	108

ВИСНОВКИ.....	121
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИОшибка! Закладка не определена.

ВСТУП

Актуальність теми. Відхід від комуністичної ідеології, доступність широкої джерельної бази, відсутність цензури відкрили для широкого кола дослідників великі простори для наукової роботи. Дослідники отримали змогу розпочати вивчення багатьох аспектів репресивної політики радянської влади і по новому переосмислити ці події. Впродовж 1930 і 1940-х рр. викладачі і студенти педвузів переживали тяжке економічне становище, голод, політичні переслідування і терор, війну і окупацію. Використання наукових фактів представляю собою серйозну перешкоду на шляху створення різноманітних політичних міфів, закликів реабілітувати і виправдати тиранію Й.В. Сталіна. Однак, не дивлячись на появу великої кількості наукових робіт, присвяченій цій тематиці, в багатьох аспектах вона залишається малодослідженою. Це стає важливим аргументом на користь необхідності більш детального вивчення даної проблематики.

Саме на професорсько-викладацький склад педвузів і студентів, як майбутніх педагогів, покладалася задача стати носіями радянської ідеології. Більшовицький уряд прагнув виховати нову, прорадянську інтелігенцію на зміну старій, більш кваліфікованій, але опозиційно налаштованій науковій еліті. І багато студентів і педагогів йшли на зустріч радянської ідеології і перетворювалися в один із елементів її реалізації в масах. А ті, хто опирався цьому, ставали жертвами політичних переслідувань та репресій.

Актуальність означеної теми пов'язана, з одного боку, із відсутністю серйозних досліджень політичних репресій і боротьби із інакодумством в середніх і вищих навчальних закладах на території Сумщини, в той час як ця проблема постійно досліджується в інших регіонах України. Із врахуванням того, що до 1939 року Сумської області не існувало і вона довгий час була розділена між іншими областями, частина архівних матеріалів, котрі зберігаються нині в інших в Чернігівському та Харківському архівах, стала об'єктом дослідження тамтешніх істориків. В той час як величезні архівні матеріали про репресованих педагогів, котрі зберігаються в сумських архівах, майже не досліджувалися істориками.

Вивчення цієї джерельної бази в поєднанні із опублікованими працями істориків Чернігівщини та Харківщини дозволяє детально розкрити механізми реалізації репресивної політики сталінського керівництва проти педагогічної інтелігенції на території сучасної Сумщини. З іншого боку, актуальність даної теми пов'язана із відсутністю єдиного погляду по відношенню до сталінських репресій на пострадянському просторі. В сусідній Російській Федерації тема політичних репресій залишаються закритою, в той же час як в публічному просторі піднімається питання про так звану реставрацію сталінізму і виправданню його злочинів. Довгий час такого роду тези мали значний вплив на суспільну думку в Україні.

Таким чином, однією із актуальних проблем, котра потребує суб'єктивного підходу та детального аналізу, це основні механізми реалізації політичних репресій в середніх і вищих навчальних закладах Сумщини в 1930 – на початку 1950-х рр., простеження долі окремих репресованих педагогів та тих представників педагогічної інтелігенції, котрі брали участь в політичних переслідуваннях і цькуваннях потенційних жертв сталінського терору.

Мета дослідження. Спираючись на доробок попередників, широку джерельну базу і сучасні методологічні підходи, комплексно дослідити і охарактеризувати політичні репресії проти учнів, вчителів, студентського і професорсько-викладацького складу ВНЗ на території нинішньої Сумщини, проаналізувати особливості та основні причини репресій на основі залучення архівних матеріалів і опрацювання опублікованих робіт з даної теми дослідження.

Реалізація поставленої мети конкретизується наступними завданнями:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки даного питання в українській та зарубіжній історіографії, виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження, визначити і обґрунтувати теоретично-методологічну основу дослідження даного питання;
- висвітлити особливості проведення політичних чисток в середніх та вищих навчальних закладах Сумщини, переслідування учнівський і викладацький склад за класовою ознакою;

- проаналізувати участь педагогічної інтелігенції в політичних і господарських кампаніях першої половини 1930-х рр. (колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, посівна робота), їх відношенні до цих кампаній і формування на цьому підґрунті антирадянських поглядів;
- простежити репресії по відношенню до тих представників педагогічної інтелігенції, котрі розділяли погляди партійної опозиції та висловлювали співчуття і невдоволення з приводу їх арешту, переслідування національно-патріотичної української інтелігенції як елемент проведення репресій за національною ознакою;
- вивчити особливості проведення репресії проти студентського і викладацького складу на прикладі Сумського і Глухівського ВНЗ;
- дослідити послаблення репресій в 1939-1941 рр. та реабілітацію частини арештованих педагогів Сумщини в даний період;
- розглянути та проаналізувати репресивну політику сталінського режиму під час радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. та переслідування посібників ворога;
- простежити боротьбу із інакодумством у вищих навчальних закладах у формі політичних кампаній того часу: боротьби із українським націоналізмом, космополітизмом та іноземщиною.

Об'єктом дослідження є політичні репресії сталінського режиму від часу його затвердження до смерті радянського генсека.

Предметом дослідження є політичні репресії учнів і вчителів початкових, неповних і повних середніх навчальних закладах, середніх спеціальних, студентського і викладацького складу педагогічних вищих навчальних закладів, зокрема інститутів народної освіти, професійної освіти, соціального виховання, педагогічних і учительських інститутів на території нинішньої Сумщини.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст. Нижня межа починається в 1930 році і пов'язана із першою гучною справою тих років – викриттям організації «Спілки визволення України» (СВУ).

Обрання такого початку мотивується також тим фактом, що саме в 1930 році були розпочаті гучні кампанії розкуркулення і колективізації, котрі пов'язані із проведенням масштабних репресій, а також тим, що саме період 1929-30 рр. стає остаточним періодом затвердження сталінізму і формування сталінської команди в партії. Верхня межа визначається березнем 1953 р., коли помер Й.В. Сталін, що призвело до послаблення ідеологічного тиску на систему освіти і остаточного припинення масових політичних репресій.

Територіальні межі охоплюють територію нинішньої Сумської області.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та всебічності. Конкретно-методологічний арсенал дослідження включає різноманітні методи:

- загальнонаукові: історичний, логічний (аналіз, синтез, дедуктивний, індуктивний, узагальнення й систематизації), системно-структурний;
- спеціально-історичні (історіографічні, проблемно-хронологічний, періодизації);
- конкретно-історичні (історико-порівняльний та історико-генетичний);
- міждисциплінарні (принцип історичного антропологізму, компаративний).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в роботі вперше здійснено комплексне дослідження політичних репресій проти педагогічної інтелігенції Сумщини, висвітлено особливості переслідувань учнів, вчителів, студентського та професорсько-викладацького складу ВНЗ. Вперше до наукового обігу уведено раніше не опубліковані архівні документи з фондів Державного архіву Сумської області, зокрема із 66 архівно-кримінальних справ репресованих педагогів.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що результати роботи можуть бути використані як база для подальших досліджень репресивної політики радянської влади та боротьби із інакодумством в роки сталінізму, простеження історичних постатей, котрі стали жертвами переслідувань з боку радянської влади, а також включені до викладання спецкурсів у якості впровадження нових знань в системі підготовки спеціалістів педагогічного профілю.

Апробація результатів та публікації. Основні положення та висновки магістерської роботи оприлюднено автором на наступних наукових конференціях: 1) «Великий терор на теренах сучасної Сумщини (1937-1939 рр.)» (Суми, 18 травня 2018 р.). 2) «Великий терор 1937–1938 рр.: філософія й інструменталізація, жертви й виконавці, осмислення й історична пам'ять» (Київ, 21-22 червня 2018 р.). 3) «Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині XX ст. (Хмельницький, 23 листопада 2018 р.). 4) «Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка» (м. Суми, 6 грудня 2018 р.); 5) на IV Міжнародній науковій конференції (Суми, 28-29 листопада 2019 р.) 6) Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція Сумські краєзнавчі студії (Суми, 5 листопада 2020 р.) / Редкол.: Д. В. Кудінов (відповідальний редактор), О.М. Ключко, М. А. Михайліченко, В. О. Оліцький, Н.В. Сидоренко. – Суми: ФОП Цьома С.П., 2020. С. 382-392.

Публікації. З теми дослідження опубліковано 6 статей:

1. Семешин Е.В. Репресії проти студентів і викладачів Сумського державного педагогічного інституту в 1930-х рр. Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Вип. 3. Хмельницький. 2018. С. 164-167.
2. Семешин Е.В. Репресії у середніх і вищих навчальних закладах в другій половині 1930-х рр. (за матеріалами Державного архіву Сумської області). Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка: збірник наукових статей у двох частинах. Частина 1 / За заг. ред. О.В. Зосименко. Суми: ФОП Цьома С.П., 2018. С. 316-320.
3. Семешин Е.В. Репресії та боротьба із ідеологічними збоченнями в Сумському Державному педагогічному інституті (1944-1953 рр.). Наукові пошуки: Зб. наук. пр. молодих учених. Вип. 16 / За ред. проф. А.А. Сбруєвої. Суми: Вид-цтво СумПДУ імені А.С. Макаренка, 2019. С. 70-76.
4. Семешин Е.В. Контрреволюційні висловлювання репресованих громадян проти радянської влади (1930-ті роки). Історико-краєзнавчі дослідження:

- традиції та інновації: матеріали IV Міжнародної наукової конференції (Суми, 28-29 листопада 2019 року). У 2-х частинах. Частина 1. Суми: ФОП Цьома С.П., 2019. С. 89-94.
5. Семешин Е.В. Участь викладачів Сумського педінституту в політичних репресіях 1930-х (на прикладі справи С.І. Панченко) Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 5 листопада 2020 р.) / Редкол.: Д. В. Кудінов (відповідальний редактор), О. М. Клочко, М. А. Михайліченко, В.О. Оліцький, Н. В. Сидоренко. Суми: ФОП Цьома С.П., 2020. С. 382-392.
 6. Семешин Е.В. Репресії в середніх та вищих навчальних закладах Сумщини та їх особливості (1930-1941 рр.). Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал, Вип. 8 / Заг. ред. проф. Михайличенко О.В. Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2020. С. 52-69.

Структура роботи складається зі вступу, чотирьох розділів (десяти підрозділів), загальних висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг магістерської роботи – 143 сторінки, із яких 114 основного тексту. Список використаних джерел та літератури складає 248 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

До сих пір історична наука часто перебуває в полоні абсолютно невірних тлумачень історичних подій епохи сталінізму. Цьому сприяє поява величезної маси науково-популярних робіт (в першу чергу в Російській Федерації), зорієнтованих на широкі маси, котрі відчують невдоволення сучасним станом країни і суспільства і ностальгію за «сильною рукою», здатну зупинити розгул корупції та інших зловживань. Головна ідея таких книг – це реставрація образу «великого вождя» Й.В. Сталіна, котрий громив як «ворогів народу» своїх політичних супротивників і опонентів. Серед таких публікацій слід відзначити В.В. Кожінова. Видана посмертно його книга «Правда сталінських репресій» [159] наводила чимало зовні переконливих логічних побудов, однак це не об'єктивна праця історика-професіонала, а робота історичного публіциста, захопленого власною інтерпретацією подій. В його науково-популярній праці події «великого терору» основна увага приділяється верхівці партійно-державної «еліти», що приводить до невірного висновку, що в 1937-38 рр. головною «мішенню» репресій були політичні діячі, а не члени ВКП(б). Звідси В.В.Кожінов нав'язує читачеві свій власний висновок, що дані події були «трагедією партії», але не «трагедією народу». Звідси і виникають потворні антинаукові тези про справедливого тов. Сталіна, котрий вдався до репресій для того, щоб врятувати СРСР, а самі репресії мали виключно «оздоровчий ефект».

В.В. Кожінов не працював в архіві і детально не вивчав чисельні справи репресованих, величезної маси невинно засуджених людей, однак його праці, доступні широкій аудиторії, стають важливим фактором на історичний світогляд людей і на особу Й.В. Сталіна. В той же час детальне вивчення чисельних справ репресованих, простеження становище людей в часи сталінізму і поширення цих знань дозволять для багатьох людей оцінювати ті події з реальної точки зору.

Розсекречування документів і часткове відкриття доступу до архівів на початку 1990-х рр. відкрило для дослідників широкі можливості для дослідження політичних репресій в СРСР. Одним із перших серйозних досліджень політичних репресій проти науковців в УРСР стала опублікована в 1990 році монографія історика В. Онопрієнко [188]. Однак лише після проголошення незалежності України в 1991 році у вітчизняній історіографії відбулося остаточне подолання радянської однобічності в дослідження репресивної політики сталінського режиму. У жовтні 1993 року на I науковій конференції київського осередку Українського історичного товариства С. Білоконь охарактеризував кризовий стан, в якому опинилася історіографія в ХХ ст. та поставив перед нею такі головні завдання, як виявлення та виправлення чисельних помилок та прямих фальсифікацій, викликаних грубим втручання влади в наукову проблематику та крайню політизацію освіти. С. Білоконь став одним із патріархів серед дослідників політичних репресій в УРСР в 1920-30х рр. Йому належить наукова праця в цій сфері [7]. Впродовж 1990-х рр. було опубліковано ряд наукових праць, присвячених як репресіям в цілому, так і переслідуванням окремих діячів науки. Серед таких праць варто відзначити збірнику документів і монографію, опубліковані в спіавторстві істориками В.І. Пристайко та Ю.І. Шаповалом [201, 202]. Окрім цього, Ю. Шаповал також став автором ряду дослідницьких робіт. Ще на самому світанку зародження української історіографії, присвяченої сталінським репресіям, ним була видана монографія по цій темі [243]. Також він опублікував дослідження, котре розкриває життєвий шлях одного із керівників терору в радянській Україні В. Балицького [242].

Слід також відзначити праці В.А. Греченко [26], Г.В. Касьянов [151], З. Лихолобова [168], Н.М. Литвина [169], О.С. Рубльова та Ю.А. Черченка [217] та Є. Стрижака [230]. Важливе значення має праця В.І. Марочка та Г. Хілліга, в котрій, ознайомившись із архівними справами репресованих педагогів та відомостями із періодичних видань 1930-х рр., автори детально висвітлили особливості репресивної політики сталінського керівництва. В монографії В. Васильєв [10] висвітлено протистояння між урядом УРСР і Москвою. Проблеми

політичних репресій щодо наукової інтелігенції висвітлюються у колективній праці В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького[30]. У розділі „Ідеологічні прояви сталінізму” автори розкривають боротьбу сталінського керівництва, партійних органів та організацій з „контрреволюційною націоналістичною ідеологією” наукової інтелігенції, аналізують спроби владних структур підвести ідеологічні підвалини під проведення політики масових репресій проти інтелігенції. У монографії Г. Єфіменко [145] предметом дослідження стала національно-культурна політика ВКП(б), котра проводилася більшовицьким режимом по відношенню до УРСР в 1932-1938 рр. Однак поміж своєї основної теми Г. Єфіменко приділяє увагу політичним чисткам та боротьбі із інакодумством в навчальних закладах. В 1990-х рр. були опубліковані перші дослідження сталінських репресій проти освітян регіонального характеру, зокрема монографія істориків Я.І. Журецького та М.М. Шитюка [147].

Починаючи із 2000-х рр. предметом дослідження стало повсякденне життя студентського складу ВНЗ, в якому, поміж іншого, виділяється також боротьба з інакодумством та переслідування студентів. Важливе значення в цьому відношенні відіграють наукові дослідження О. Рябченко[218], в яких докладно описано матеріальне становище студентської молоді і повсякденне життя, участь у соціально-економічних перетвореннях, боротьбу партії із опозиційними настроями в студентському середовищі. Найкращою в цьому напрямку стала докторська дисертація О. Комарніцького[154], котра була захищена в 2017 р. В тому ж році ним була опублікована ґрунтовна монографія, котра комплексно і всебічно проаналізувала становище студентів педагогічних закладів в умовах формування тоталітарного режиму.

Однак всі вищезазначені праці завершують свої дослідження першою половиною 1930-х рр., в той час як подальші півтора десятиліття залишаються практично не дослідженими. Життя студентства післявоєнного періоду стало предметом дослідження Н. Хоменко[237], котра стала співавтором колективної монографії «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» [196]. В публікаціях Н. Хоменко та в даній колективній

монографії висвітлюються політичні чистки в навчальних закладах в повоєнні роки.

В останні роки вийшла величезна кількість робіт, присвячена протистоянню ОУН – УПА із радянським тоталітарним режимом. Навчальні заклади, відіграючи роль осередків для комуністичної пропаганди, стали ареною запеклої боротьби між українськими патріотами і радянською пропагандистською машиною. Вийшло ряд друкованих праць, присвячених даній проблематиці. В науковій роботі Т. Марусик висвітлено політичні репресії проти студентства Буковини в повоєнні роки [173]. Важливе значення має дисертація В.І. Старжеця[229], присвячена вивченню боротьбі сталінського режиму із українським націоналістичним підпіллям за вплив на освітній простір західних областей УРСР у післявоєнний період. В праці Ю.З. Павлова [193] простежено особливості депортації населення із західних регіонів України. В дисертації В.О. Соловея, присвяченій діяльності підпілля ОУН на Поділлі в повоєнні роки, приводяться окремі відомості про репресії в навчальних закладах[224].

Для наукового дослідження репресивної політики радянської влади в Україні залучені численні наукові осередки. Темі політичних репресій сталінського режиму присвячені окремі періодичні видання, передусім науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ».

В цілому на сьогоднішній день вийшла велика кількість наукових публікацій, присвячених проблематиці політичних репресій сталінського режиму. Наукова роботи охоплюють найширше коло питань, пов'язаних із цією темою. В залежності від напрямку роботи серед наукової публіцистики варто відзначити біографічні праці, присвячені діячам різноманітних галузей, котрі постраждали від репресій, праці загального та регіонального характеру, наукові роботи, присвячені певним категоріям населення.

На початку 1990-х рр. зарубіжні дослідники також отримали доступ до архівів радянських спецслужб. Серед наукових праць зарубіжних істориків слід в першу чергу відзначити праці Н. Верт [16], В. Голдман [22], В. Деннінгхаус[142], С. Девіс [143], М. Юнге, Р. Біннера [248], присвячені політичним репресіям 1930-

х рр. В монографії Е.Т. Юінга [247], присвяченій історії становлення радянського вчительства в 1920-30-х рр. окремі розділи присвячені висвітленню участі вчительства в політичних і господарських кампаніях початку 1930-х рр., боротьбі із інакодумством, політичним чисткам і репресіям в навчальних закладах. В монографії К. Кларк [162] вивчене питання наростання російсько-шовіністських тенденцій серед правлячих верхівок СРСР і повернення до тези про Москву як «третій Рим». В рамках цієї роботи К. Кларк встановлює причинно-наслідковий зв'язок між цим явищем та боротьбою із інакодумством в радянському суспільстві, а також аналізує хід політичних кампаній того часу (боротьба із націоналізмом, космополітизмом і т. д.)

Досить широко коло питань охоплене в працях російських істориків. Більшість найбільш вагомих праць російських істориків, присвячених політичним репресіям в 1920-30 х рр. вийшли в 1990-х і на початку 2000-х рр., коли історична цензура Російської Федерації ще не була такою сильною, як сьогодні. Серед найбільш важливих праць слід відмітити монографії істориків Е.Ю. Борисенко [4], С.В. Волкова [14], Е.В. Кодіна [158], В. Зими [150], С.А. Красильникова [160], А.В. Голубєва [20], Р. Ключника [163], А. Квакіна [165], О.В. Хлевнюка [238, 239], О.Б. Мозохіна [179], В.В. Ченцова [240], дисертаційні праці І.В. Бердінських [6], Н.А. Потапової [199], С.А. Шеверіна [245] та Е.Ю. Шуткової [246]. Повсякденному життю вчительства також присвячена монографія Н.А. Белової [5], в котрій також наводяться дані про політичні репресії в навчальних закладах. В монографії А.В. Марчукова [172], написаній на основі його кандидатської дисертації, вивчена боротьба радянської влади із націоналістичним українським підпіллям в 1920-30-х рр. Однак, не дивлячись на залучення великої документальної бази і архівних матеріалів, дана праця написана в дусі російського шовінізму і переповнена різноманітними історичними маніпуляціями.

Важливе значення мають дисертація та монографії О. Геніної [24, 25]. В своїх працях російська дослідниця піднімає таку малодосліджену тему, як боротьба із космополітизмом у вищих навчальних закладах. В ході цієї політичної кампанії значна частина викладачів зазнала переслідувань, зіштовхнувшись із боротьбою

радянської влади проти інакодумства та іноземщини. Педагогічна інтелігенція звільнялася із роботи в навчальних закладах, а частина її представників зазнала політичних репресій в рамках цієї кампанії.

На Сумщині тема політичних репресій в навчальних закладах залишається малодослідженою. Основна частина робіт присвячена репресіям проти селянства. Серед наукових праць, котрі висвітлюють питання репресій в середніх і вищих навчальних закладах, слід відзначити наукові праці таких істориків, як О. Бажан [2], Г. Іванущенко [148], А. Карась [152], І.В. Мошик [176], Л.І. Рожкова [209], О.В. Вовк [13], О.М. Сотник [222] та ін. В науковій статті О. Бажана також висвітлюється роль в репресіях відомого співробітника НКВС О. Кудринського [1]. В дисертації В. Оліцького [187], присвяченій репресіям проти діячів православної церкви на Сумщині, згадується про репресії в навчальних закладах на релігійному підґрунті. Частково репресії в навчальних закладах висвітлені в працях, присвячених історії цих закладів. Серед таких робіт слід відзначити монографію Л.В. Корж [153], присвячену історію утворення і становлення Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка. Серед таких праць слід також виділити статтю О.Б. Комарніцького та Л.М. Комарніцької, присвячену студентам Сумського педінституту (нині Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка) [156]. Ряд наукових досліджень з історії політичних репресій на Сумщині присвячено такого переслідуванням радянськими каральними органами відомих педагогів. В дисертаційному дослідженні А.М. Никифорова [184] простежується життєвий шлях і педагогічна діяльність відомого краєзнавця Н. Онацького, а також його переслідування з боку органів ДПУ – НКВС. В працях К. Мацелюх [175] відтворено життєвий шлях педагога П.Н. Абрамовича, котрий впродовж свого життя неодноразово ставав об'єктом переслідування з боку радянських каральних органів.

Однак в цілому варто констатувати, що із перерахованих праць, присвячених репресіям проти освітян тільки праці О.В. Вовка, О.М. Сотника та Л.І. Рожкової засновані на архівних документах із державного архіву Сумської області (в дисертації В. Оліцького питанням репресій проти освітяни приділено вкрай мало

уваги). Більшість же інших праць засновані на документах інших областей України. Часто краєзнавці, як у випадку К. Мацелюх, працювали у сумських архівах із пошуковою ціллю, в той час як на Сумщині цієї проблематикою мало хто цікавиться. Все це робить дослідження репресій в середніх і навчальних закладах на Сумщині із підняттям архівних документів вкрай актуальним.

1.2. Джерельна база

Структура джерельної бази дослідження визначена специфікою обраної теми і передусім тим, що сталінського терору за умов цілковитої закритості архівних джерел фактично до кінця 1980-х рр. цілеспрямовано замовчувалась. Враховуючі дефіцит документальної бази, знищення значної частини архівних документів, розкиданості справ репресованих в 1930-х рр. по архівах різних областей нинішньої України (Чернігівська, Харківська, в певній мірі Полтавська) важливу роль в дослідженні політичних репресій в навчальних закладах відіграють мемуарна література, опубліковані праці істориків і збірники документів. До мемуарної літератури, котра містить матеріали для дослідження репресій в навчальних закладах, слід віднести спогади Ф.Д. Овчаренка [186], котрий на початку 1930-х рр. був студентом Глухівського ВНЗ. Його мемуари дозволяють розкрити причини та хід переслідування студентів та викладачів даного навчального закладу. Ще одне важливе джерело інформації представляють мемуари Ю. Самбреса[221], котрий деякий час працював в Сумському ВНЗ і залишив певні відомості про жахливу політичну атмосферу того часу. В монографії А. Дублянського[144], присвяченій митрополиту Никанору Абрамовичу, приводяться спогади сучасників про його брата Петра Абрамовича, відомого педагога і краєзнавця, котрий в 1930-1933 рр. працював в Сумському інституті соціального виховання, а в 1942 році був заарештований за співпрацю із ОУН.

Важливе значення має збірник документів «ОУН – УПА на Сумщині», підготовлений Г.М. Іванущенко[192]. Не дивлячись на те, що він присвячений

більше періоду окупації, в ньому також містяться відомості про окремих педагогів, котрі в подальшому були репресовані радянською владою, в тому числі згаданого вище П.Н. Абрамовича. Ознайомлення із документами цього збірника розкривають основні причини репресії проти посібників ворога після звільнення Сумщини від німецької окупації. Важливе значення мають збірники «Реабілітовані історією» по Сумській[211, 212], Харківській і Чернігівській [213, 214] областях, в яких приводяться короткі відомості про репресованих педагогів, в тому числі і на території Сумщини. У зв'язку із неможливістю праці в архівах даних областей, ознайомлення із відомостями цих збірників дозволяють оцінити масштабність репресій. Також в даних збірниках є статті, написані професійними істориками, присвячені політичним репресіям в місцевих ВНЗ. Ознайомлення із цими публікаціями дозволяє простежити подальшу долю викладачів Сумського і Глухівського ВНЗ, котрі по різних причинах перейшли на роботу в дані навчальні заклади і вже були репресовані, працюючи в них.

В збірнику документів «Сталін і космополітизм. 1945-1953» [227], розкриваються механізми боротьби із вигаданим буржуазним націоналізмом і космополітизмом в повоєнний період. Завдяки сайту «Пам'ять народу» [194] можна знайти певні біографічні відомості про студентський і викладацький склад ВНЗ, простежити їх участь у війні, а в окремих випадках можна знайти відомості про репресованих в ході війни. На сайді Державного архіву Сумської області (ДАСО), а також на інших сайтах мережі Інтернету викладені архіви газет Сумщини 1930-1950-х рр., що дозволяють простежити освітленні репресивних кампаній в радянській пресі того часу. Серед таких газет важливе значення мають «Більшовицька зброя», в якій містяться відомості про ідеологічний тиск і політичну цензуру. В архіві газети «Сумський вісник», котра виходила під час окупації Сумщини німецькими військами, містяться відомості про репресованих педагогів. Окремі номери цієї газети також дозволяють уточнити характер співпраці із німцями деяких педагогів, котрі в подальшому були репресовані радянською владою.

В збірнику «Ехо великого терору» [146] приводяться показання співробітників НКВС, котрі були заарештовані під час чистки каральних органів в 1939-40 рр. за порушення «соціалістичної законності». Ознайомлення із документами цього збірника дозволяє вивчити механізми проведення репресій та фальсифікації слідчих справ співробітниками каральних органів, в тому числі і на території Сумщини.

Важливе значення мають збірники документів, в яких приводяться зведення органів ДПУ – НКВС про настрої населення під час колективізації і великого терору. Не дивлячись на те, що більшість таких збірників приводить лише документи загального характеру, в них містяться короткі відомості про настрої населення Сумщини, в тому числі і педагогічної інтелігенції. Це дозволяє зрозуміти, що представляли собою обвинувачення педагогів в антирадянській агітації, що в 1930-х рр. часто ставало причиною їх арештів. А в збірнику документів «Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти» [195] містяться дані про ставлення населення, в тому числі вчительства і комсомольців, до хлібозаготівель, характеризує масштаби участі педагогічної інтелігенції в цій кампанії. Окремі відомості аналогічного характеру ми можемо також знайти в збірнику «Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори»», в якому містяться відомості і про окремі райони Сумщини, котрі на той момент входили до складу Чернігівської області.

Особливу категорію джерельної бази представляють опубліковані праці викладачів ВНЗ того часу, наприклад, статті колишнього директора Глухівського і Сумського ВНЗ Л.В. Гаркуші. Публікації сучасників того часу, як, наприклад, А.Я. Вишинського і В.Д. Мельшагіна дозволяють простежити законодавчу базу того часу, котра розкриває методику боротьби органів НКВС із умовними ворогами народу. При пошуковій діяльності при підготовці магістерської роботи автор, виходячи із того, що багато студентів/викладачів сумських ВНЗ були направлені на роботу в західні області України, звернувся до багатьох публікацій, присвячених протистоянню радянських органів ОУН – УПА в даних регіонах.

Тим не менш, опубліковані матеріали представляють лише другорядну частину магістерської роботи. В той же час основною джерельною базою для неї стали архівні матеріали, котрі зберігаються в Державному архіві Сумської області (ДАСО). Зокрема, це матеріали із фонду р-2817 по історії Сумського інституту соціального виховання / педінституту, котрі охоплюють період від початку 1930-х рр., коли був реорганізований даний навчальний заклад на основі педтехнікуму і закінчуючи 90-м роками. Таким чином, в фонді містяться матеріали, котрі в значній мірі дозволяють оцінити хід репресивних кампаній і боротьби із інакودумством продовж всього хронологічного періоду даної роботи. Серед документів якого є постанови РНК УРСР, накази Всесоюзного комітету у справах вищої школи, протоколи екзаменів та відомості успішності студентів, книги наказів тощо (оп. 1). Поміж іншого в даному фонді зберігаються студентські справи (оп. 2, оп. 4), котрі містять автобіографії та окремі відомості про студентів довоєнного часу. До наших днів, за дуже рідкісними виключеннями, вони не були предметом для дослідження. Велика кількість документів була втрачена в роки війни. Також в даному фонді (оп. 3) містяться матеріали по післявоєнному періоду, зокрема звіти про діяльність педінституту, стенограми засідань Вченої ради педінституту і окремих кафедр і т. д. (здебільшого післявоєнного часу), на яких обговорювалися плани боротьби із космополітизмом, буржуазним українським націоналізмом та ворогами народу.

В ДАСО також зберігається фонд р-5369, присвячений Глухівському педінституту (із 1943 р.), в котрому містяться Накази народного комісаріату освіти УРСР про роботу педвузів і директиви Міністерства освіти УРСР. Дані накази представляють особливий інтерес, оскільки в них міститься значний масив даних про роботу різноманітних педвузів.

Основний фонд, використаний як база для дослідження – це фонд р-7641. В даному фонді містяться кримінальні справи несудових органів на громадян, в тому числі багатьох педагогів, котрі мали обвинувачення наступного характеру: шпигунство, здійсненні терористичних актів, антирадянська агітація і пропаганда, участь в різноманітних антирадянських/контрреволюційних організаціях,

бандитизмі, зраді батьківщини, колишніх офіцерів білої армії, УНР, службовців царського режиму і т. д. До цієї категорії увійшли всі громадяни, котрі зазнали політичних репресій в період із 1920-х по 1950-ті роки й були реабілітовані в 1950-1990-х рр. В справах репресованих, котрі містяться в даному фонді, приводяться найрізноманітніші відомості: біографії, довідки із місць проживання, роботи, про соцстан на той час і в дореволюційні часи осіб та їх батьків, попередні арешти, обставини арештів, протоколи допитів арештованих та свідків по їх справі, а також матеріали реабілітаційного характеру, отримані в результаті повторних розслідувань – звернення репресованих громадян/їх родичів з приводу реабілітації, отримання інформації про репресованих, повторні допити свідків, рішення про реабілітацію і т. д.

В цілому детальне вивчення справ репресованих дозволяє розкрити деталі того, якими чином проводилися сталінські репресії, фальсифікувалися показання свідків/обвинувачених. В кримінальних справах містяться дані як на окремих громадян, арештованих по різноманітним обвинуваченням (антирадянська агітація, контакти із рідними, котрі проживали в капіталістичних країнах і т. д.), так і багатьох осіб, заарештованих як учасників антирадянських організацій. В окремих випадках на учасників антирадянських організацій заводилися окремі справи.

Аналогічні кримінальні справи також зберігаються в державному архіві Служби Безпеки в Сумській області. Варто зазначити, що в даній архівній установі зберігається переважна більшість кримінальних справ репресованих школярів та учнів робітфаку, багатьох студентів. Наприклад, справи більшості студентів і викладачів Сумського педінституту зберігаються саме в цьому архіві. Особливий інтерес в цьому відношенні представляє дисертація В.І. Старжеця, в якій не тільки розкриваються механізми боротьби із українськими націоналістами на освітньому фронті, але й приводяться витримки із документів, котрі дозволяють простежити долю окремих викладачів/студентів, направлених для освітньо-пропагандистської роботи в ці регіони.

1.3. Методи дослідження

Мета магістерської роботи та її дослідницькі завдання визначили комплекс застосованих у ній методів, на базі котрих викладені основні принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності та всебічності.

В основі принципу історизму лежить повноцінне розуміння науковцем основної сутності періоду, котрий досліджується в рамках наукової роботи. Цей принцип дозволяє розглянути суспільні процеси та явища в момент їх розвитку, вивчити події у взаємозв'язках, визначити причинно-наслідковий зв'язок. Застосування принципу історизму дозволяє розкрити основні причини і наслідки політичних репресій в середніх та вищих навчальних закладах Сумщини.

Принцип наукового об'єктивізму реалізується за рахунок ознайомлення із величезних обсягом наукових робіт по даній тематиці та детальний аналіз широкого кола документальних джерел, їх порівняння, пошук ключових прізвищ і дат в різних документах, що дозволяє розкрити причинно-наслідковий зв'язок. За умов масової політизації сталінських репресій (особливо, в Росії) дотримання принципу наукового об'єктивізму стає одним із першочергових завдань будь-якої наукової роботи. Для максимально ефективного дотримання принципу об'єктивізму і з метою максимально об'єктивної оцінки трагічного минулого в історії нашого народу, автор даної роботи виключає особисті симпатії та антипатії та враховує суперечливість і складність даної тематики.

Невід'ємний елемент методологічної бази – це принцип всебічності, в рамках котрого проводиться всезагальний аналіз предмета наукової розвідки, котрий враховує всі внутрішні та зовнішні зв'язки. Враховуючи цей принцип при проведенні даного дослідження, автор намагається не просто підключити матеріали першоджерел, але й проаналізувати їх із тодішніми реаліями, із врахуванням внутрішньодержавних (боротьба за владу в середовищі партії, невдоволення народу сталінським режимом у зв'язку із голодом та тяжким становищем в державі, затвердження російсько-шовіністських тенденцій при затвердженні сталінської диктатури і т. д.) та зовнішньополітичних факторів

(загроза інтервенції в уявленні тодішніх лідерів партії, підготовка до світової/імперіалістичної війни, формування антирадянських армій під час війни із місцевих колабораціоністів, повоєнна розруха і початок холодної війни із США і т. д.)

Приведені вище принципи реалізовані шляхом використання комплексу загальнонаукових, конкретно-історичних і міждисциплінарних методів.

Для досягнення поставленої мети даного наукового дослідження найбільш ефективними серед загальнонаукових стали історичний, логічний та системно-структурний методи пізнання. Завдяки історичного методу вдалося проаналізувати процеси, події та явища у їх хронологічній послідовності з метою всебічного висвітлення. Невід'ємні складові логічного методу – це аналіз та синтез, індуктивний та дедуктивний підходи, узагальнення й систематизація. Аналіз та синтез становили основну базу у вивченні проблематики політичних репресій в навчальних закладах в роки панування сталінської диктатури під час ознайомлення із широким колом архівних документів та літератури. Дедуктивний та індуктивний методи склали доказову основу роботи, а закони дедуктивної (формальної) логіки використовувались для підсумовування. Метод узагальнення й систематизації був використаний в ході виявлення матеріалів, отриманих при детальному вивченні та аналізі архівних документів та опублікованої літератури, а також для формулювання та обґрунтування висновків за результатами проведеного дослідження. Системно-структурний метод надав можливість всебічно розглянути діяльність партійних органів, участі окремих осіб у здійсненні масового сталінського терору в зазначений період.

Особливість порушених у кваліфікаційній роботі питань зумовила необхідність використання міждисциплінарних методів дослідження.

Принцип історичного антропологізму використовувався, в першу чергу, в межах ознайомлення із мемуарною літературою, пошуками в ній свідчень про політичні репресії в навчальних закладах в зазначений період.

В кінцевому, використані в науковій роботі підходи і методи наукового пізнання, що обумовили структуру дослідження, етапність та логічну

послідовність у викладенні основного матеріалу, дотриманні наукової об'єктивності щодо одержаних результатів, дозволили досягнути поставленої цілі та реалізувати передбачені для цього завдання.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В 1930-1939 РР.

2.1. Чистки навчальних закладів від «соціально-ворожих елементів» і репресії за класовою ознакою

Представники «старої» педагогічної інтелігенції в значній мірі були вихідцями із дворянства і заможних верст населення колишньої Російської імперії. В умовах пануючої освітньої системи царського режиму і масової неграмотності населення отримання складнішої платної освіти була пов'язана із платним навчанням, котре було непосильним для дітей бідняків. А можливості для безплатного навчання були вкрай обмежені. Соціальний склад педагогічної інтелігенції і студентів прямо відображався на їх політичні погляди. Російський історик С.В. Волков пише: «Що стосується білої армії, то в ті роки для всіх (і білих і червоних) було цілком очевидним, що кістяк, основу білого руху становила інтелігенція - в погонах і без них: офіцери, вчителі, студенти, гімназисти. Дуже характерно, що сама назва «біла гвардія» має «інтелігентське» походження - так називався студентський загін, який брав участь в жовтневих боях в Москві. Це в 60-і роки і після, коли нова інтелігенція потребувала визнання своєї ролі в суспільстві з боку влади і «ідеологічного виправдання», стало модним говорити, що і стара інтелігенція, мовляв, дуже навіть співчутливо ставилася до нової влади, і лише частина її через «нерозуміння» її не прийняла і т. д., але під час громадянської війни і відразу після неї подібні твердження здалися б, щонайменше, дивними» [14, с. 49].

Майже відразу після жовтневого перевороту в Росії представники вчительства організували страйки проти більшовицької влади. Апогеєм їх опору більшовицького режиму стало утворення Всеросійського вчительського союзу (ВВС), котрий вже до кінця 1918 року об'єднував понад 50 тисяч найбільш кваліфікованих викладачів. У виступах представників Наркомосу Н.К. Крупської, В.М. Познера та інших «викривалася активна участь реактивних діячів ВУС в

формуванні білогвардійських частин і постачанні їх продовольством». На противагу даній організації більшовики створили так званий Союз вчителів-інтернаціоналістів (СВІ), котрий також набув відчутної сили – ця організація налічувала до 12 тисяч чол., а ВВС більшовики просто розігнали[165, с. 8]. Окрім пасивного супротиву представники вчительства брали найактивнішу участь в Громадянській війні. В багатьох кримінальних справах репресованих в 1930-х рр. вчителів міститься пункт про їх участь в білій армії. Заарештований 12 березня 1938 року за антирадянську агітацію вчитель школи м. Буринь, росіянин за національністю Я. Калабін, добровільно «вступив в петлюрівський полк спільно із яким зі зброєю в руках боровся з Рад. владою», «допомагав німецькій дефензиві виявляти і розстрілювати селян, лояльних до рад. влади». Після поразки петлюрівських військ, Я. Калабін відступив разом із ними за кордон, спочатку в Румунію, а потім в Галичину, а потім знову повернувся в складі українського війська, котре отримало підкріплення і продовжував воювати проти більшовиків. Після повторної поразки петлюрівського війська Я. Калабін добровільно вступив в денікінський офіцерський корпус[127, арк. 51]. В ряді кримінальних справ одним із пунктів звинувачення була участь рідних в білогвардійському русі (брат/батько воював на стороні білих). Так, заарештований вчитель Г.Ф. Король (нині м. Ромни, Роменський р-н, Сумська обл.), котрий походив із заможної селянської сім'ї (батько мав до революції 40 г землі, шість коней, три корови і три хати, а в господарстві використовувалася наймана робоча сила), мав брата, котрий служив в білій армії[97, арк. 48].

Слід відзначити, що переслідувань зазнали не лише ті педагоги, котрі цілком свідомо воювали проти більшовицької армії, але й насильно мобілізовані, котрі за першої ж нагоди покинули армію і бойових дій проти більшовиків не вели. Так, відомий педагог Ю.П. Самброс, котрого звинувачували в причетності до білогвардійського руху (він кілька тижнів пробув у білій армії) згадував про ті часи в своїх мемуарах: ««Чорна безпорадність становища густішала з кожним днем. Студенти Сумського інституту соцвиху, де я, як доцент, читав курс дидактики, знали, що я позбавленець. Дехто з них злісно, пошепки, коли я

трактував питання комуністичної освіти, щось вороже бурмотіли на мою адресу; студентський профком, проявляючи показну пильність, не раз ставив питання про запрошення замість мене до інституту іншого, соціально-повноправного лектора. Але я читав лекції добре, слухали мене охоче, вважали за гарного викладача... переважна маса студентства ставилася до мене добре, й партійний осередок інституту, зокрема директор С. Прийменко, вважали за можливе поки що терпіти мою присутність в складі катедри педагогіки». [221, с. 207] Л.В. Корж пише, що його було звільнено із інституту як «чужорідний елемент» [153, с. 32], однак сам Ю. Самброс так згадував: «восени 1931 року, у жовтні, почувуючи, що мене, мабуть, скоро звільнять, я сам подав директорові інституту заяву з проханням про звільнення за власним бажанням. Прохання було відразу ж задоволене. Я одержав відповідні довідки і документи, що мали пристойний зміст і рекомендували мене з доброго боку» [221, с. 227].

Цілком можливо, що звільнення із Сумського педінституту Ю. Самброса пов'язане із арештом викладача робітфаку, що діяв при інституті, П.Г. Гліксмана. Останній був заарештований як учасник антирадянської організації 16.10.1930 р. і, поміж іншого, був звинувачений в тому, що «[...]проживаючи на території білих, збирав кошти для боротьби з червоною армією [...] Прояви ухилів партії для Гліксмана послужили приводом для розмов на тему про другу революцію і про поворот до чогось іншого, провал політики партії і т. д., а в зв'язку з цим підготовки військових дій проти радвлади з боку Польщі» [134, арк. 132]. В даній справі фігурувало і прізвище Ю. Самброса, хоча він не притягувався до відповідальності. Справу П.Г. Гліксмана було закрито 17 серпня 1931 року.

Педагогічна інтелігенція також взяла найактивнішу участь в українських національних змаганнях, багато вчителів воювали в складі українських армій проти більшовиків. Так, секретар Сумського педтехнікуму М.М. Тетерін (заарештований в січні 1930 року), маючи дворянське походження, в минулому, будучи підполковником Академії Генштабу брав активну участь в боротьбі із радянською владою. В 1918 році вступив до армії гетьмана Скоропадського, а після захоплення влади С. Петлюрою служив в його армії. Після вступу до Києва

червоної армії М. Тетерін залишився в місті і надійшов на службу до Червоної армії. В квітні 1920 року потрапив у польський полон, а в 1922 році повернувся в СРСР і до 1925 року займався приватною педагогічною діяльністю, а після цього був взятий на облік як колишній офіцер в окружному відділі ДПУ. [128, арк. 46].

Із утвердження більшовицької влади представники колишніх дореволюційних еліт потрапили до найнижчих прошарків суспільства. Соціальне походження, високі посади в часи царського режиму, участь у війні проти більшовиків ставали головною причиною перетворення таких людей на позбавленців, котрі поповнювали лави безробітних і достатньо часто виступали в якості декласованих елементів. Їх діти також проголошувалися «соціально-чужими елементами» і ставали молоддю без соціальних перспектив. У перші десятиліття радянської влади середні і вищі навчальні заклади були охоплені регулярними політичними чистками, в ході яких перевірялося соціальний стан учнів і студентів. Радянське керівництво прагнуло всіляко обмежити можливості отримання якісної освіти для вихідців з «соціально чужих» верств населення. По даним О. Комарніцького, в ході соціальних чисток в 1922 році в Одеському ІНО із 1236 студентів були відраховані 575 чол., Харківський ІНО покинули 100 осіб, у Кам'янець-Подільському ІНО упродовж 1922 р. кількість студентів скоротили із 887 до 256, в Ніжинському ІНО – відповідно 340 і 290[154, с. 98, 99].

На початку 1930-х рр. відбувається різке скорочення кількості виключених студентів за соціальне походження, однак це пов'язане насамперед із масовим розкуркуленням і засланням багатьох селян у віддалені місцевості СРСР. Долю селян, котрі проголошені «куркулями», часто розділяли і їх діти. Десятки тисяч селян, прагнучі уникнути репресії зі сторони радянської влади, розпродували своє майно і перебралися в міста, часто намагаючись приховати своє соціальне походження. Це стосувалося і молоді, яка в значній мірі вступила до середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, намагаючись приховати своє соціальне походження. В січні 1930 р., коли розпочалася кампанія ліквідації «куркулів» як класу, наркомату освіти України спільно з культурно-пропагандистським

відділом ЦК КП(б)У пропонувалося розробити заходи, якими б заборонялося дітям куркулів навчатися у середній і вищій школах[10, с. 202].

Частина студентів була виключена за укриття соцпоходження. Так, в Сумському педінституті по цій причині в 1934-35 рр. були виключені студенти І.Ф. Васильченко («штучно порвав зв'язок з батьком і не розкрив куркульську діяльність батька в колгоспі. Перетягнув до складу студентів Робфаку свого брата»), В.А. Семперович («батько мав до революції 30 десятин землі», сім'ю позбавили виборчих прав за використання найманої праці і розкуркулили), сестри Л.М. Ковтонюк і З.М. Якубовська («їх сім'я активно займалася контрабандою, підтримуючи зв'язок з родичом-емігрантом – петлюрівським офіцером, за що родину вислану із прикордонної смуги») [45, с. 63зв., 64, 64зв.], Ф.Є. Нікіфоров («родина якого до революції і зараз належить до релігійних культів, брат розкуркулений»), К.В. Артеменко («батьки якого мали 2 будинки, землю, займалися торгівлею, в 1927 р. були позбавлені виборчих прав; господарство в 1931 р. було розпродано. Старший брат Артеменка служив у білій армії», а тому, «за характеристикою сільради сім'я Артеменка ворожа для партії та Радвлади») [там же, арк. 69, 70, 70зв.] та інші. По аналогічній причині із Лебединського педтехнікуму були відраховані студент А. Білодід (батько куркульського походження, виключений із членів колгоспу за підбурювання селян проти посівної кампанії[36, арк. 3]) і курсант 6-місячних курсів В.К. Єрмоленко (батько заарештований) [там же, арк. 5].

Батьки багатьох виключених за приховування соцпоходження постраждали від репресій радянської влади. Так, П.А. Бражнік, син поміщика, котрий мав в минулому 200 га землі, був заарештований як учасник антирадянської організації «Трудова селянська партія» і засуджений на 5 років таборів[231, с.164]. Його дочка М.П. Бражнік, котра вступила до Сумського педінституту, була в подальшому виключені за «укриття куркульського походження». Крім того, в наказі директора педінституту було сказано: «повідомити на завод Фрунзе, через легку кінноту, що сестра студ. Бражнік працює на посаді табельника теж укрила свій соцстан» [45, арк. 54]

Боротьба із «соціально-чужими елементами» породжувала прекрасну можливість для наклепів. Ф.Д. Овчаренко, котрий на початку 1930-х рр. навчався в Глухівському педінституті, пише в своїх мемуарах наступне: «[...]Був у моїй групі студент Петро Чайка, старший від мене на сім років, він вже вчителював[...] Перед закінченням першого курсу студента Чайку виключили з інституту як сина ворога народу-куркуля. Це викликало в нас не подив, а обурення, бо саме перед цим ми, їдучі на виробничу практику, завітали до його батьків в с. Вороніж, поблизу Шостки, і на власні очі бачили маєтності «куркуля» Василя Чайки. Звичайне селянське подвір'я – хата, клуня, а худоби – кінь та корова». Далі в мемуарах Ф.Д. Овчаренко переповідає історію батька свого однокурсника про походження їх сім'ї, яку їм останній розповів особисто. Їх предки були вихідцями із запорізьких козаків, котрі потрапили в кріпосне право. Його прадід зміг тяжкою працею у поміщика зібрати грошей і придбати землю у дворянина Дорошенка, котрий в подальшому «промарнував царський подарунок». В подальшому він описував в своїх мемуарах подальші події: «Тяжко довелося Петрові після виключення з інституту, ніхто не насмілювався брати його на роботу з такими біографічними ярликами, як «син класового ворога». [...] Хто ж таке зло жартував із цим студентом у 1932 році? Як пізніше стало відомо, студентка історичного факультету Галина Дорошенко – комуністка, зробила донос на Чайку, на людину, яку знала з дитинства і як донька збанкрутілого дворянина Дорошенка помстилася своєму сусідові. В той час, коли артилерист Чайка захищав Ленінград, вона перебувала в Ташкенті, а коли повернулася до Вороніжу, то зустріла Чайку, і як голова виборчої комісії до Ради, викреслила його зі списку виборців, позбавивши тим самим права радянського громадянина, фронтовика брати участь у виборах» [186, с. 39, 40].

Не менш показова історія студента Сумського педінституту М.А. Марченко, виключеного із навчального закладу в грудні 1935 року на підставі довідки сільради, що нібито його батьки «мали 40 га землі, 4 коней, 2 корови і постійну найману робочу силу». В своїй заяві з приводу відновлення в навчальному закладі він розповідав, що його батько був виключений із колгоспу по тій причині, що в

1932 році «бувний голова сільради (який під час чисток виключений із партії і відданий до суду за перекручення радянських законів і класове його походження) приписав 40 га землі, складні сільськогосподарські машини, найману працю і т. д.». Після цього його батько помер від голоду, а брати роз'їхалися по містам і влаштувалися працювати на завод. Факти із довідки сільради були невірними, так як, за його словами, «батькові було приписане володіння моїх дядьків». Слід зазначити, що сам М.А. Марченко вже працював в школі, де був визнаний ударником і двічі премійованим, а на навчання в Сумський педінститут відправлений за рекомендацією комсомолу[47, арк. 19, 19зв., 20, 20зв., 21., 21зв.].

Далеко не всі викладачі розділяли необхідність переслідування студентів за їх соціальне походження та часто ставали на захист таких студентів, що ставали причиною наклепів проти них з боку малограмотних пролетарських студентів. Так, наприклад, викладач Глухівського педтехнікуму В.Є. Зінголь завжди прикривав студентів, вихідців із буржуазного прошарку, зокрема дочку поміщика Хоменка і дочку куркуля Шамолева, в той же час був грубим по відношенню до пролетарського студентства[79, арк. 24]. Аналогічним чином, вчителі в школах відмовлялися виганяти із навчальних закладів дітей куркулів та інших ворожих радянській владі елементів.

Штучне проштовхування малограмотного, але найчастіше лояльного радянській владі студентства за рахунок виключення вихідців із соціально-ворожих прошарків загострювало проблеми, котрі виникали на шляху сталінської модернізації і проголошеної культурної революції. В умовах проголошення освітньої реформи радянська влада зустрілася із гострою нехваткою кваліфікованих вчительських кадрів. Так, по радянським даним, в 1932/33 навчальному році із 134 715 педагогів вищу освіту мали лише 16 207 осіб, або 12% [149, с. 438]. В умовах масового дефіциту на роботу в школу направляли людей, котрі не мали відповідної освіти. Так, комсомолка Олена Антошко (1919 р. народження) після закінчення неповної середньої школи в 1936 р. була направлена для роботи в школу. В наступному році при проходженні атестаційної

комісії їй було вказано залишитися працювати, закінчивши середню освіту до 1940 р. [59, арк. 4, 4зв.]

В той же час навіть представники пролетарського студентства часто впродовж багатьох років перебували в закладах ВНЗ, але не могли закінчити їх через цілковиту бездарність. При цьому у разі їх виключення із ВНЗ, вони зверталися до Наркомату Освіти, добиваючись свого поновлення в рядах студентства і часто отримували підтримку. Так, Я.С. Бусленко (1905 р. народження) працював на посаді вчителя (2-го концентру) в селі Олександрівка в 1932/33 і 1933/34 навчальних роках. Брав активну участь в громадських і політичних кампаніях, що проходили в селі. За рішенням ВНО та спілки «Робос» його було відправлено на навчання до Сумського педінституту [69, арк. 6, 7], однак після 1-го курсу він був виключений із інституту за низьку академічну успішність. Після цього він написав заяву в Наркомат освіти і останній звернувся із листом до директора інститут наступного змісту: «тов. Бусленко виключено за неуспішність лише тому, що йому не було подано допомоги з боку викладачів. Тов. Бусленко треба поновити студентом і подати йому допомогу для ліквідації «хвоста» [там же, арк. 9].

Слід зазначити, що малограмотні студенти/викладачі найчастіше ставали авторами доносів, котрі, особливо в роки «великого терору» 1937-38 рр. ставали причиною арештів багатьох педагогів. Як правило, це були справи однаків, або невеликих груп, тоді як справи «контрреволюційних організацій» найчастіше були сфальсифіковані органами НКВС. Показовим в цьому відношенні став арешт вчителя Д.С. Шишко (х. Воцінкін, Путивльського р-ну, нинішньої Сумської області, 10 років таборів), котрий користувався великим авторитетом на селі. Хоча в його кримінальній справі немає доносів на нього, котрі стали причиною його арештів, однак показання свідків під час реабілітаційної кампанії 1950-х рр. не залишаються ніяких сумнівів в цьому. Так, свідок Н.М. Понорін в 1956 році показав, що проти нього часто писала доноси вчителька школи К.І. Ващинкіна, зокрема, вона «написала заяву в Районо, і Шишко був знятий з роботи. У зв'язку з цим багато колгоспників висловили невдоволення, так як Шишко був хорошим

учителем і не говорив те, що про нього збирали в Районо. Після перевірки комісії фактів Шишко був відновлений на роботу» [116, арк. 50зв., 51, 51зв.]. Інший свідок, Ф.Г. Назаревський 9 квітня 1965 року показав, що відносини між Ващинкіною і Шишко були просто ненормальними, вони були просто ворогами[там же, арк. 48зв., 49]. Сама К.І. Ващинкіна, даючи показання співробітнику НКВС в жовтні 1937 року, показала, що Д.С. Шишко, поміж іншого) називав вчителів, котрі закінчили радянські школи, із «свинською освітою». Вона не уточняла, про кого саме говорив Д.С. Шишко, однак матеріали справи настановлюють на те, що мова йшла саме про неї[там же, арк. 16]. Безпосередньою причиною до арешту Д.С. Шишко став лист, отриманий від його брата із Польщі. О.С. Кисла, котра жила в одному будинку із Д.С. Шишко, віднесла лист К. Ващинкіною, однак остання не змогла прочитати його, оскільки він був на польській мові (в самій справі цього листа немає). Згідно показань свідка Ф.Г. Назаревського, саме К. Ващинкіна віднесла даний лист в органи НКВС.

Часто причиною виключення студентів із ВНЗ ставала не стільки їх малограмотність, а тяжкі матеріально-побутові умови, особливо під час голодомору 1932-33 рр. Студенти-бідняки часто не мали змоги навчатися по причині відсутності коштів на одяг і харчі, тяжкі умови життя своїх рідних. Так, студент 3-го курсу соціально-економічного відділу Сумського ІСВ І. Сидоренко звертався до дирекції інституту з проханням «дати мені матеріальну допомогу на взуття. Я зараз знаходжусь в дуже тяжких умовах і не впроможі сам придбати. Раніш ж з закінченням педпрактики я не міг придбати тому, що витратив всі зароблені гроші на своє лікування...»[39, арк. 43]. Із кінця 1920-х рр. в країну прийшла карткова система, котра мала на меті поступово замінити ринок системою розподілу. «Кілометрові» черги біля студентських їдалень стали звичайним явищем. Придбати продукти харчування на ринку було складно через високу вартість, а в державних магазинах був постійний дефіцит. Проте в голодні 1932-1933 роки навіть таке харчування для багатьох стало справжнім порятунком від голодної смерті, адже за картками можна було отримати хоч якусь їжу. При

Сумському ІСВ для забезпечення харчування викладачів та студентів в 1932 р. було організоване підсобне господарство із посівною площею 13 га, в якому було 13 корів. В 1935 р. у зв'язку із економічним зміцненням колгоспів і здешевлення с/г продуктів відпала потреба в підсобному господарстві і воно було ліквідоване[66, арк. 8].

Багато студентів, перебуваючи на додаткових заробітках, лише епізодично появляючись в навчальних закладах (т. з. «літуни»). Таким же чином, вчителі в пошуках кращих умов проживання і грошового забезпечення, або з метою уникнення репресій з боку радянської влади змушені були по 2 – 3 рази на рік змінювати місце роботи. При цьому часто в пошуках роботи вони переміщалися по різних регіонах СРСР. В умовах голоду 1930-х рр. частина вчительства була змушена виїхати до Радянської Росії, де були значно кращі умови. Положення 1932-33 навчального року стало особливо катастрофічним, оскільки значна частина студентів була відрахована із інститутів за власним бажанням, або через чисельні невідвідування занять. Так, в 1932/33 навчальному році із Сумського ІСВ відсіялося понад 23% студентів[156, с. 117]. Досить часто студентів виключали за ганебні вчинки. В квітні 1933 р. студент 1-го курсу соціально-економічного відділу І.Я. Гуков був виключений із Сумського ІСВ як такий, що перебував «під слідством за крадіжку» [44, арк. 92]. Випадків крадіжок серед студентів було багато, що в значній мірі було результатом масового дефіциту найнеобхідніших речей.

За соціальне походження звільнялися і вчителі із шкіл. Однак в умовах масового дефіциту вчительських кадрів більшовики змушені були в певній мірі миритися із наявністю великої кількості «чужорідних елементів» в школах. Наприклад, в Роменському районі в 1932/33 рр. була «велика засміченість вчительства класово-ворожими елементами» – 25% від всього складу, а в окремих школах (с. Перекопівка, Засулля) склад вчительства на 90% складався з «бувших» людей [34, арк. 107]. 7 квітня 1933 року у газеті «За більшовицький колгосп» була опублікована стаття під заголовком «Батько обдурює трудящих у церкві, а дочка в школі». В ній вчителька с. Житнє Роменського р-ну Н.О. Станіславська

критикувалася за належність до роду духовенства та за те, що й досі не зріклася свого батька священника. Ці ж обвинувачення висувалися проти її брата, котрий вчителював в м. Ромни [187, с. 104]. При причиною звільнення із роботи міг стати навіть зв'язок вчительства із «соціально-ворожими елементами». Так, вчительку 4-ї трудшколи запропонували звільнити за те, що вона «підтримує тісний зв'язок з попами і іншим чужим Радвладі елементом, який відвідує на дому, учить їх дітей, котрі завдяки позбавленню прав голосу їх рідних не мають змоги вчитись в державних школах, регулярно ходить до церкви» [13, с. 214]. В грудні 1935 р. обмеження, пов'язані із соціальним походженням, були відмінені, а частина виключених студентів поновлена ВНЗ. Це стало певним покращенням для життя «позбавленців», однак в роки «великого терору» вони попадали в поле зору каральних органів. Вихідців із заможних селянських сімей, учасники білогвардійського руху найчастіше ставали жертвами політичних репресій.

В роки «великого терору» колишнім учасникам білогвардійського руху приписувалася участь в антирадянських організаціях. В 1938 році на території Глухівського, Путивльського, Ямпільського та ряду районів тодішньої Чернігівської (нині Сумська) області була викрита антирадянська монархічна організація «Русско-общий воинский союз». Її створення було приписано вчителю Д.С. Савощенко, котрий в минулому був білим емігрантом, що прибув в СРСР в 1927 році із Франції, і колишнім підпоручиком М.Ф. Гаркава. Ця організація нібито ставила «за мету зміну існуючого в СРСР ладу шляхом організації повстання в тилу на випадок інтервенції. З метою здійснення цього завдання учасники організації проводили роботи по створенню бойових повстанських загонів». При цьому антирадянська організація нібито встигла покласти початок «створення таких бойових повстанських загонів», а «для створення і керівництва цими загонами проводилася вербування осіб з числа бувши. офіцерів царської і антирадянської армій і ін. антирадянського елемента». Поміж цього, керівники та учасники цієї організації ставили ціллю проведення: «1) шпигунства військового і економічного характеру; 2) вчинення диверсійних актів на оборонних підприємствах країни; 3) підготовка і організація терористичних актів над

керівниками партії та уряду [...]»[83, арк. 268]. Співробітники НКВС намагалися пов'язати дану організацію із іменем відомого монархіста О.П. Кутепова, голови реально існуючої закордонної монархічної організації «Русский общевоинский союз». Цій організації приписується ряд терористичних актів на території СРСР, зокрема в 1927 році теракту в будівлі Ленінградського партклубу. Відзначимо, що сам О.П. Кутепов був викрадений в січні 1930 році в Парижі агентами іноземного відділу ОДПУ, а документи про обставини, місце і дату його смерті залишаються засекреченими до наших днів. Згадана вище справа базувалася на «власному зізнанні» Д.С. Савощенко, котрий подавав відомості співробітникам НКВС про вербування тих чи інших членів, котрі в подальшому були заарештовані і також «зізнавалися» в своїй участі в даній організації.

Слід зазначити, що представники колишнього білогвардійського руху, багато із яких були росіянами за національністю, часто виражали своє негативне ставлення до українізації та свідомих українців із числа педагогів. Так, наприклад, В.Є. Зінголь у 1919 році був призваний в Червону армію, але звідти втік до армії Юденича, де і служив в якості офіцера, а після ліквідації її емігрував за кордон, в Естонію. Після повернення з еміграції, В.Є. Зінголь влаштувався працювати в м. Глухові завідуючим російською школою, а потім перейшов на роботу в Глухівський педтехнікум. Заарештований в 1929 році за антирадянську пропаганду та російський шовінізм. Як вказується в обвинуваченні, він виступав противником українізації, налаштовував інших вчителів проти цих заходів і навіть створив групу русофілів, котрі вели агітацію не лише серед вчителів, але й серед учнів, щоб останні не йшли вчитися в українську школу, а лише в російську. У 1928 році в зв'язку з приїздом Голови ЦВК Г.І. Петровського в Глухівський округ, переконував студентів, що скоро почнеться згортання українізації, так як Г.І. Петровський говорив на російській мові[79, арк. 23].

Часто органи НКВС намагалися завербувати колишніх учасників білогвардійського руху і перетворити їх в своїх інформаторів. Всіх донощиків 1930-х рр. можна умовно поділити на дві категорії: свідомими донощиками, котрі займалися клепами по особистим причинам (помста, бажання отримання

матеріальної вигоди і т. д.) і вимушеними інформаторами, котрі вербувалися каральними органами. При цьому наявність компрометуючих матеріалів і небезпека звільнення із роботи, а той арешту, ставали головним стимулюючим фактором, котрий перетворював людей в донощиків. Щоправда, завербовані інформатори, котрі погоджувалися на співпрацю із органами НКВС, далеко не завжди виконували свою роботу, а в окремих випадках навіть використовували свою положення в особистих цілях. Наприклад, вчитель математики школи № 6 О.П. Красіков (м. Суми), котрий під час Громадянської війни служив в Дроздовському білогвардійському полку, був завербований органами НКВС. Однак, будучи секретним інформатором, займався дезінформацією каральних органів і попереджав осіб, налаштованих в антирадянському дусі, про небезпеку арешту[96, арк. 29].

Проте більшість завербованих осіб все ж йшла на співпрацю із органами ДПУ – НКВС. Саме завдяки створеній ще в 1920-х рр. мережі інформаторів, каральні органи змогли в 1937-38 рр. знищити значну кількість колишніх учасників білогвардійського руху, прирахувавши їх до вигаданих органами НКВС «контрреволюційних організацій». Дослідження багатьох справ репресованих нашої епохи на думку, що основною причиною арештів стало не стільки проведення антирадянської діяльності жертвами репресій, а саме їх перебування на обліку НКВС як учасників антирадянських формувань в роки Громадянської війни. Цього сприяли і показання багатьох арештованих, котрі під впливом тортур та психологічного тиску давали показання на багатьох своїх знайомих, серед яких знайшлося вкрай багато учасників білогвардійської армії, вихідців із дворянства, заможного селянства, торговців та іншого «класово-ворожого елементу».

В цьому відношенні достатньо показова справа вчителя школи № 3 м. Суми К.К. Кухаренка, котрий був також студентом вечірнього відділу Сумського педінституту. Репресований вчитель І.С. Васіс (с. Гудимовка, Лебединський р-н, ВМП), колишній білогвардієць, назвав також інших вчителів, колишніх учасників білого руху, в тому числі К.Л. Кухаренка[92, арк. 46]. Останній проходив в справі контрреволюційної організації, серед якої було декілька працівників і студентів

Сумського педінституту (інженер О.Н. Гурін, викладач військових дисциплін, член ВКП(б) Д.А. Приймак, лаборант військового кабінету П.Є. Ростовський, асистент кафедри хімії О.Й. Комлев, студент К.Л. Кухаренко і В.П. Евтухов[51, арк. 84, 92, 100]). Всього по цій справі до ВМП було засуджено 42 особи і ще декілька осіб виправдані і звільнені з-під варти. К.Л. Кухаренко був звинувачений в тому, що будучи завербованим до організації ще в 1934 р., сам завербував 6 чоловік і «за планом повстання призначався командиром повстанського загону по Штепівському району» [87, арк. 187, 190]. Зазначимо також, що напередодні свого арешту К.Л. Кухаренко залучався в якості свідка в справі вже згаданого вчителя школи № 6 (Суми, ВМП), колишнього білогвардійця О.П. Красікова[96, арк. 2, 10].

Таким чином, ми можемо констатувати, що впродовж 1920-30- рр. учасники білогвардійського руху, селянських повстань, службовці УНР та особи, що походили із заможних верст населення зазнали різноманітних переслідувань з боку радянської влади. В роки «великого терору» 1937-38 рр. такі особи, перебуваючи на обліку каральних органів, ставали в першу чергу об'єктами репресій як учасники різноманітних вигаданих органами НКВС антирадянських організацій та за антирадянську пропаганду.

2.2. Участь педагогічної інтелігенції в колективізації, розкуркуленні, хлібозаготівлі та репресії за антирадянську агітацію

Колективізація із всіма її складовими і наслідками практично із самого початку викликала сильний опір селянства. При цьому роль в цій кампанії педагогічної інтелігенції виглядає вкрай непривабливою. Студентів і вчителів, як партійних, так і безпартійних, на початку 1930-х залучалися до різноманітних політичних і господарських кампаній на селі: колективізації, розкуркулення, хлібозаготівлі, посівні, прополувальні роботи і т. д. Студент 2-го курсу

соціально-економічного відділу Сумського ІСВ Г.М. Шевченко у травні 1933 р. був відправлений на охорону посівів[45, арк. 3]. Зі студентами сільськогосподарських ВНЗ обов'язково укладався типовий договір "Про контракцію студентів", відповідно до якого вони мали долучатися до усіх кампаній влади на селі та відпрацювати в одному селі не менше 7–10 днів[171, с. 319, 320]. Деяких студентів мобілізували на постійну роботу, внаслідок чого вони змушені були покидати навчання. Так, у травні 1933 р. 10 студентів Сумського інституту соціального виховання призначили секретарями партійних осередків[156, с. 153].

Часто мобілізації студентів на господарські роботи порушували хід навчального процесу. В Сумському ІСВ літня сесія 1932/33 навчального року розпочалася 20 червня. Через 4 дні її припинили, і студентів мобілізували на пропольовальні роботи. 8 липня сесію поновили, але того ж дня молодь знову мобілізували. У зв'язку з цим сесія не відбулася і студентів перевели на наступний курс на підставі поточної успішності. З цієї ж причини не було проведено захисту дипломних робіт[154, с. 261]. При чому відмова від участі в господарських/політичних кампаніях загрожувала студентам/вчителям кримінальною відповідальністю. Так, в жовтні 1932 року для ліквідації прориву в копці цукрового буряку в хутір Байрак Михайлівської сільради була направлена буксирна бригада із складу студентів Лебединського педтехнікуму. При цьому в наказі директора навчального закладу вказувалося, що студенти, які не виконають обов'язків по ліквідації прориву і виїдуть в інше місце, будуть протягнуті до кримінальної відповідальності[36, арк. 32]. В грудні 1932 року був заарештований і ув'язнений на 6 місяців вчитель І.Л. Швед (м. Путивль) за втечу і саботаж у проведенні хлібозаготівлі [99, арк. 11].

Ф.Д. Овчаренко згадує в своїх мемуарах: «Студентське життя супроводжувалося активною громадською роботою, мене було обрано секретарем комсомольської організації інституту. В 1930-1931 рр. за нашою організацією були закріплені села Студенок, Слоут, Береза, де ми були для партосередків цих сіл рушійною силою по проведенню колективізації. Я пам'ятаю, в с. Студенок, де

важко йшла ця справа, нам доводилося вмовляти сільських господарів вступати до колгоспу. Ми викладалися перед ними в своїх доказах переваг артілі перед одноосібним господарством. Декілька родин середняків не йшли на нашу агітацію і їхній долі ми не позаздрили: вони підлягали додатковим завданням на хлібоздачу державі і справа закінчувалася розпродажем майна, оскільки це ставало на заваді суцільній колективізації, а дві родини були переселені на Соловки, як спільники класових ворогів» [186, арк. 32].

Студенти та вчителі брали найактивнішу участь в хлібозаготівельній кампанії та в пошуку запасів зерна, котрі приховували селяни. Так, за спогадами Г. Самійленка, який на початку 1933 р. проживав в с. Тулиголови Кролевецького р-ну Сумської обл.: «Ось приходить дитина до школи, а вчителька питає: «Чи хтось з вас хліб сьогодні їв? Підніміть руку». Дитина як дитина, знаєте, вона підняла руку. Зараз же батьків беруть і кажуть: «Що ж ти брешеш? У вас хліб є, а ти кажеш, що нема». Ну, й що було, знайшли» [235, с. 592]. Таким чином, педагоги опинялися в центрі протистояння між радянською владою та селянством. Однак для багатьох студентів і вчителів безжалісні методи, за допомогою яких проводилися політичні кампанії, стали головною причиною розчарування в політиці радянської влади і формували в них опозиційні настрої. Так, К.К. Бельмас (отримав в 1932 р. 3 роки таборів), будучи студентом зоотехнічного технікуму (с. Берестівка, Липово-долинський р-н), під час навчання на 3-му курсі був направлений в село для проведення хлібозаготівлі. По його словам, «з невиконанням хлібозаготівлі почали зростати різні неподобства й перекручування / масові труси, забирання до останнього фунта хліба в контрактантів-бідняків, забирання насіння і навіть печеного хліба – для бригади / ...Над цим багато думав і дійшов до висновку, що все перекручення на місцях і жорстоке перекручення – шкідництво... Я вірю в ідею соціалізму – вірю в теорію Леніна і Маркса, але наочно бачивши в Липовій Долині будову соціалізму / і сам будував / я не міг повірити, що такими методами можна побудувати...» [89, арк. 6, 7]. Після цього почав поширювати прокламації з ціллю розпочати селянський рух проти хлібозаготівлі. В цілому, як свідчать документи, в Липоводолинському

районі були вкрай сильні настрої проти хлібозаготівлі. Голова Баєвської сільради, комсомолец Лобко із питання про план хлібозаготівлі осінню 1932 року заявив: «Якщо ми будемо виконувати отриманий план в 31.000 пуд., то доведеться терпіти, як терпіли і в минулому році. Я вважаю, що ми на нашу сільраді можемо дати 18.000 пуд. За виконання цього плану я буду боротися» [195, с. 100].

Слід зазначити, що в умовах колективізації та розкуркулення різко зросла кількість кримінальних злочинів. Органи держбезпеки все частіше стали реагувати на хуліганські прояви, котрі часто ставали кваліфікуватися як злочини політичного характеру. Вже в 1929-30 рр. органи ДПУ викрили декілька антирадянських молодіжних організацій. Одна із таких організацій була розкрита в с. Литвиновичах, Ярославського району, Глухівського округу під керівництвом громадянина М.Н. Медведя, котра йменувала себе анархістами. Учасники цієї організації вечорами збиралась на квартирі у Медведя та займаючись читанням газети «Набат» і літератури «контрреволюционного характера». На ділі це була звичайна хуліганська група, котра займалася грабунками та підпалами. Результатом діяльності групи став підпал комор з хлібом секретаря сільради с. Литвинович, що кваліфікувалося органами ДПУ як терористичний акт [139, арк. 1]. З незрозумілих причин колегія ОДПУ СРСР перекваліфікувала дії обвинувачених на статті кримінального кодексу РРФСР, при цьому у випадку організатора цієї групи М.Н. Медведя – із ст. 59-3 (бандитизм) на ст. 58-9 (диверсійний акт), в результаті чого він був засуджений до вищої міри покарання – розстрілу. Інші були засуджені по ст. 59-3. Прокуратурою Глухівського округу постановою від 11 квітня 1929 року справа була припинена за відсутністю доказів. Одночасно іншою постановою всі звинуваченні були визнанні соціально небезпечними особами, котрі підлягали виселенню за межі УРСР. Поява таких хуліганських груп була не випадковою, адже в умовах виключенні учнів із шкіл за соціальне-походження, неможливості їх влаштування на роботу по цій же причині, переслідування як дітей куркулів та репресії з боку радянської влади приводили до того, що вони автоматично перетворювалися на кримінальні елементи. В умовах, коли органи міліції були зосереджені на знищенні куркуля

як класу та розслідуванні політичних злочинів, злочини кримінального характеру розрослися до небувалих масштабів.

Під час колективізації школи, перетворюючись в осередки більшовицької пропаганди, ставали ареною запеклого протистояння між селянами та більшовиками. В результаті чого навчальні заклади ставали цілями для терактів, а вчителі, котрі були лояльними до радянської влади, ставали жертвами селян. Так, в с. Грігорци Дмитровського р-ну Конотопського округу 8 січня під час загальних зборів селян з питань колективізації, з метою зриву його, було підпалене майно місцевої школи, де проводилось дане зібрання[54, с. 135]. Під час партійно-комсомольських зборів у Костянтинівській комуні ім. Леніна в ніч на 28 жовтня 1930 р. від пострілів терористів загинули два комсомольці – І .К Тютюнник та А.З. Рябушка[232, с. 144].

Однак навіть відповідальне виконання партійних настанов в роки колективізації не могло застрахувати від репресій під час «великого терору». Заарештований в листопаді 1937 р. вчитель С.П. Бондаренко (м. Середина-Будка, 10 років таборів) був звинувачений в тому, що виїхавши в 1930 році в с. Бирюково Ровенецького р-ну Донецької обл. на вчительську роботу, проявляючи себе активістом села, включився в громадську роботу і почав проводити контрреволюційну діяльність, спрямовану на озлоблення селянства проти радвлади. В усьому цьому він зізнавався сам, показавши «у той час проходила масова колективізація і одночасно виконання хлібозаготівлі. Я включився в ці компанії і під виглядом допомоги сільраді, найбільше натискав на неплатників з бідняків і середняків, наполягав перед сільрадою про прийняття до них репресивних заходів... Багаторазові виклики селян в комісію по виконанню хлібозаготівлі, навіть тих які вже виконали свої плани хлібоздачі. Я змушуючи їх вдруге здавати хліб, а якщо вони відмовлялися, направляв людей проводити обшуки і проводити беззаперечне вилучення». Він також насильно вкладав облігації в руки селянам, вважаючи їх вже взятими, а якщо хто відмовлявся, залякував розкуркуленням і судом[76, арк. 65].

В ряді випадків вчителі, котрі проявили себе в роки колективізації, в роки «великого терору» ставали об'єктами наклепів. Наприклад, директор школи № 10 (м. Охтирка), Юрій Луценко (10 років таборів), за свідченнями свідків, говорив: «Настало погане життя тепер, раніше, як не говори, жилося селянам краще. Всього було достатньо і вільно жити, і дешево, а тепер ніде нічого немає, ні взуття, ні одягу, всюди черги, дорожнеча небувала, чи скоро цьому прийде кінець». І виражав невдоволення щодо репресій в червні 1937 р.: «Даремно зараз людей радвлада заарештовує і саджає, хіба це куркулі. Це не куркулі, а нещасні люди, люди темні нічого не розуміючи, залишають сім'ї сиротами, хіба це закон, знущаються над народом, це все роблять комуністи, повинна бути війна і кінець цьому знущанню прийде» [106, арк. 29]. Однак в листі Л.П. Берії сам репресований Ю.І. Луценко писав: «всі звинувачення на мене складено по хибному на мене наклепу - я брав активну участь у громадській роботі і, звичайно, не міг не мати людей, невдоволених на мене...» [там же, арк. 30зв.].

Вже в 1930-31 рр. колективізація, розкуркулення та локальні випадки голоду із всіма його жахливим наслідками викликали масові селянські міграції. В пошуках кращої долі люди із села перебиралися в міста, розпродуючи своє майно і тим самим погіршуючи продовольче становище міст (радянська влада не могла своєчасно налагодити постачання міст із всезростаючим населенням), виїжджали в інші регіони або ж взагалі намагалися покинути територію СРСР. Знаючи про це з повідомлень ОДПУ, керівники країни вирішили блокувати міграцію голодуючих селян з метою запобігання інформації про голод і зростанню соціальної напруги у різних регіонах Радянського Союзу. 22 січня 1933 р. Сталін і Молотов надіслали партійним і радянським органам директиву «Про відвернення масового виїзду голодуючих селян України і Північного Кавказу». При цьому в постанові стверджувалося, що міграційні процеси були організовані «ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації «через селян» у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади». Про те, як була реалізована дана постанова, можна судити із доповіді керівництво ОДПУ Й.В. Сталіну від 25 березня 1933 р., в якій зазначалося, що було затриманого 225 024

чол., із них були повернені на місце проживання 196 372 чол., а інші притягнуті до судової відповідальності, направлені в табори і заслання[238, с. 146, 147].

За запобігання нелегального переходу кордону радянськими громадянами 8 червня 1934 року ВЦВК СРСР прийняв закон про смертну кару (10 років таборів за пом'якшуючих обставин), за спробу втечі з країни. Була встановлена також відповідальність членів сім'ї втікачів від 5 до 10 років таборів з конфіскацією всього майна, якщо вони знали про план втечі і позбавлення виборчих прав і заслання у віддалені райони Сибіру на 5 років, якщо не знали. Цей становище найбільш точно охарактеризував в одному із своїх неопублікованих виступів в листопаді 1934 р. М.В. Калінін, порівнявши його із режимом «обложеної фортеці» [20, с. 29].

Радянська влада прагнула за будь-яку ціну приховати правду про голодомор 1932-33 рр. 16 лютого 1933 року надійшла партійно-державна директива про заборону будь-якій організації вести реєстрацію випадків опухання і смерті на ґрунті голоду, крім органів ДПУ. Сільрадам було дано розпорядження при реєстрації смерті не вказувати її причину. Показовий приклад приводить радянський історик, біограф Миколи Вознесенського. Його «герой» тоді керував статистичною групою в Центральній контрольній комісії Робітничо-селянської інспекції. В одному зі статистичних звітів про смертність населення в графі «причина смерті» він побачив запис «помер від голоду». Взявши відрядження, Вознесенський виїхав на місце, де проживав свого часу померлий і там його припущення «підтвердились», - запис виявився помилковою, так званим «наклепом» на радянську владу. Про цей наклеп й інші викривлення звітності згодом він доповів Раднаркому[157, с. 141].

Між тим в радянському суспільстві наростало невдоволення сталінським режимом і на цьому підґрунті виникали антирадянські розмови націоналістичного характеру. Вчительство, беручи безпосередню участь в політичних і господарських кампаніях того часу (колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі і т. д.) і стаючи свідками жахів радянської дійсності, виражали протести проти політики радянської влади. Так, вчитель початкової школи С.М. Миселюк

висловлювався із відверто націоналістичного боку: «Доки буде терпіти український народ, в історії цього не видно було, щоб так спокійно брали голодну смерть. Правда, якби Україна була під гнітом тільки Москви, то давно вже задушили б українців, але в Польщі і в Румунії є також українці і національний рух ніколи не помре» [121, арк. 47]. А вчитель німецької і російської мов в середній школі І.П. Ушкалов (с. Токарі, Сумський район), заарештований в грудні 1932 р. і засуджений за антирадянську агітацію на 3 роки, в період суцільної колективізації в 1930 р. в с. Тимофіївка, збирав навколо себе групу бідняків, яким вселяв, що колективізація це панщина і що вступили в колгоспи чекає загибель. У період хлібозаготівлі 1932 року він також проводив агітацію серед колгоспників та одноосібників, що хліба не здавати, так як він йде за кордон, а нашим робітникам не потрапляє» [110, арк. 14].

Із особливим обуренням зустрів колективізацію вчитель М.М. Хомін (с. Овлаші, Роменський район), прямо заявляючи, що більшовики своєю політикою гублять Україну, але що таке становище і саме існування Радянської влади недовговічне, так як прийде час і Радянська влада буде розгромлена. На його думку, завдання українців полягає в боротьбі за існування єдиної самостійної держави, в об'єднанні території радянської України з територією Галичини, до чого може привести тільки переворот в найближчу війну Радянського Союзу з одним з імперіалістичних держав, і що в цьому збройному перевороті український народ здобуде перемогу над більшовиками за встановлення «самостійності» на Україні» [122, арк. 25]. А єврей А.А. Лойбман, звинувачений в створенні повстанської націоналістичної організації, в своєму оточенні говорив: «дуже багато займаються вихвалянням, всюди в газетах пишуть, що під керівництвом компартії в країні є великі досягнення, а насправді ніде нічого немає ... народ морять в голоду, рік від року життя стає все гірше» [93, арк. 3зв.]. Відвертий був російський вчитель Й.В. Бершов, засуджений за антирадянську агітацію і шпигунську діяльність до вищої міри покарання: «хоча б швидше що небудь почалося - повстання чи війна. Не подивився б на сім'ю, а пішов би мучити

цю наволоч. А ще будують колективи, жерти ж нічого. У нас побудували і сидять голодні...»[119, арк. 13].

Особливо частими були розмови про голод на селі. Так, в Харківському інституті народної освіти в травні 1933 р. була розкрита група студентів-контрреволюціонерів, яку очолював кандидат ВКП(б) студент літературного факультету П.А. Гопко, який «ґрунтував навколо себе ідеологічно не стійких студентів Крижанівського, Загреба, Мироненко, Дорошко та Маренка». Вони вели розмови про невірну політику партії на селі і надмірно високі темпи колективізації, а сам П.А. Гопко називав Й.В. Сталіна «азіяцьким громилою» [100, арк. 131]. За це його відрахували із кандидатів в партію та із складу студентів інституту без права повторного вступу як «буржуазний переродженець» та за контрреволюційні розмови в гуртожитку. В 1937 р., будучи вчителем середньої школи в Путивлі, П.А. Гопко отримав 5 років таборів за антирадянську агітацію[там же, арк. 145].

Згадки про голод містяться в протоколах допиту багатьох репресованих в роки «великого терору». Так, в Охтирці в 1938 р. була викрита повстанська організація, котра нібито «ставила собі за мету повалення радвлади на Україні, шляхом збройного повстання, відторгнення України від СРСР і створення самостійної України з буржуазно-демократичним урядом на чолі». Її нібито очолювали націоналісти Н.В. Кочет - поп автокефальної церкви та А.А. Ісіченко - регент автокефальної церкви та П.А. Сагайдачний - гетьманець – офіцер і були пов'язані з аналогічними націоналістичними організаціями в Краснокутському і Богодухівському районах. По одній із справ по цій організації проходило 8 чоловік[88, арк. 126]. В ході допитів один членів «організації», В.А. Вареник, визнав себе як учасник контрреволюційної організації із 1934 р. і в тому, що був завербований колишнім отаманом гетьманської варті М.Р. Гребеником, котрого знав ще до революції. Обвинувачений розповідав, що «після повернення з Харкова, в 1932-1933 р, коли в країні відчувалося напружене становище в постачанні продовольством, я і Гребенник розглядали цю обставину, як результат неправильної політики ВКП(б) і радянського уряду в галузі колективізації, яка на

нашу думку створювала в країні голод і викликала невдоволення селянства. Виходячи із такої оцінки господарського стану країни в той період, ми в різкій формі критикували керівництво ВКП (б) і уряду і вважали, що такий момент є дуже вигідним для організації контрреволюційних елементів, з метою активної боротьби з існуючим ладом» [88, арк. 27].

У протоколах допиту заарештованого в квітні 1938 р. вчителя середньої школи В.О. Гапоненко (с. Вільне, Великописарівський район, ВМП), «учасника» націоналістичної повстанської організації містяться наступні свідчення: «Зустрічаючись з учителем Харченко ми вели з ним розмови про наявне тяжке становище на Україні в 1933 р. В одній з таких зустрічей з Харченко Дмитром Григоровичем влітку 1933 р. в саду для прогулянок в с. В. Писарівці останній мені сказав, що радянська влада довела український народ до голоду і якщо ми не підніmemo маси на порятунок України від більшовиків, то вона загине. І тут же повідомив мені, що на Україні існує к-р націоналістична повстанська організація, яка ставить собі за задачею скинення радвлади шляхом збройного повстання, відторгнення України від СРСР і створення буржуазно-демократичної республіки в Україні» [131, арк. 44]. Вчитель Д.Т. Кучер-Устименко (с. Гришино, Талалаївський р-н) «зізнавався»: «В період 1932-33 рр. я серед оточуючих мене осіб вів активну антирадянську діяльність доводячи, що радянська влада поневолює Україну, створюючи тут штучно голодування, поневолює трудящих, що Україну компартія перетворила в колонію Москви...» [104, арк. 209]. Вчитель Т.П. Пархоменко (с. Біжівка, Смілівського, нині Липоводолинського району, ВМП) «зізнавався»: «Працюючи в школі, я близько зійшовся з Курахом і ми стали бувати один у одного в квартирах ... Передаючи свої враження, він [Курах – авт.] поступово став розповідав мені про те, що селянство в Польщі живе набагато краще, ніж в СРСР. Торкаючись питань складнощів, я йому розповів якось про те, що у мене в 1933 році від голоду померло троє дядьків, і що моя сім'я хоч і числиться в колгоспі, але переживає велику нужду...» [98, арк. 25, 26].

Між тим, головною причиною арештів багатьох педагогів стали їх невдоволення важким матеріально-побутовими умовами. Зокрема, значна частина

вчительства вихваляла краще життя за кордоном. Так, вчителька німецької мови Р.Й. Вовк (м. Білопіль, 10 років таборів) говорила «в цій проклятій країні всі культурні люди контрреволюціонери, а бандити при владі, але скоро цьому буде кінець» [107, арк. 23]. А.Й. Зерінг (с. Вовківці, Роменський р-н, 8 років таборів), перша дружина згаданого вище В.А. Кураха, систематично вихваляла життя і лад Польщі та Німеччини, неодноразово серед вчителів нібито говорила: «Ось ми з чоловіком отримуємо посилки з-за кордону, звідки нам надсилають хороші речі, яких в Радянському Союзі немає і не буде» або «в Польщі і Німеччині народу добре живеться, а те, що пишуть в газетах в СРСР про погане життя за кордоном - це брехня», «Польща і Німеччина це найкращі в світі держави по своїй культурі, що нам треба у них вчитися» [82, арк. 23зв.].

В цілому, тільки в 1932 р. ДПУ УРСР перевірило 15 200 листів німецьких колоністів, майже третина яких були визнані кореспонденцією «з яскраво вираженим контрреволюційним змістом» [240, с. 54], тобто в них згадувалося про голод і репресії з боку більшовиків. Впродовж 1930-х рр. німці ставали важливим джерелом інформації про голод в СРСР і зазнавали переслідувань з боку радянської влади. Теж саме стосується і багатьох поляків, а також вихідців із західноукраїнських земель. Так, вчителька роменської школи, українка за національністю, К.Г. Олишевич-Дацькова (засуджена до розстрілу по звинуваченням в шпигунстві на користь Польщі) відвідувала польське консульство в Харкові і Москві з метою отримання візи для виїзду в Польщу, мотивуючи свій виїзд «з ціллю пережити продовольчу кризу в СРСР, про що заявляла в консульстві» [130, арк. 60]. В Польщі в неї залишилися батько і мати від яких вона в 1933 році отримала долари, вела з ними регулярну переписку. Цього вона не приховувала і розповідала в своєму оточенні, а також говорила, що «коли жила в Польщі то їй було куди краще ніж тут в Радянському Союзі ... але як вона висловилася, «сама винна, що приїхала, якби рідні не допомагали мені, то здохла б з голоду»». А в своїх листах рідним в Польщу вона писала про жахливе життя в СРСР[там же, арк. 47зв.].

Своєрідним сигналом до наступу на адміністративні, культурно-освітні, наукові установи національних меншин послужила шифрограма ЦК ВКП(б) №513 «Про німецькі райони». На її виконання Постановою Політбюро ЦК КП(б) України від 9 грудня 1934 року створювалася спеціальна комісія під головуванням М. Попова, наділена широкими каральними функціями. В згаданій постанові пропонувалося обкомам надіслати в німецькі та польські установи керівних працівників для роз'яснення того, «...що Радянська влада не потерпить найменших спроб антирадянської діяльності чи агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місця СРСР» [228, с. 484].

В 1933 р. була сфабрикована справа «Польської військової організації». Продовжуючи репресивну політику, Політбюро ЦК КП(б)У 20 вересня 1935 року доручає Попову М.М. та Багацькому В. А. «замінити всіх вчителів-націоналістів у польських школах і польських комплектах українських шкіл радянськими учителями» [220, с. 292]. У 1935 р. був ліквідований польський Мархлевський район і почалася масова депортація польського населення з місць його компактного проживання, а 16 жовтня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову «Про переселення 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області». Віднині депортації польського населення, котрі беруть початок із 1928 р., набирають масовий характер. Особливістю розпочатих в подальшому репресій було те, що вони були розділені на окремі політичні кампанії із яскраво виділеним національним забарвленням, тобто були направлені на окремо визначену національність. 16 січня 1937 р. під керівництвом тодішнього наркома внутрішніх справ М. Єжова розпочалася «польська операція» НКВС, яка тривала до липня 1938 р. За цей період в СРСР було заарештовано 143 870 поляків (в тому числі в УРСР – 53 641), із яких 111 091 чол. засуджено до смерті, 28 744 – до ув'язнення в таборах. Звільнено від відповідальності лише 40 поляків, які були заарештовані НКВС [23 с. 229].

Про те, за яким принципом проводилася операція, можна судити із наказу М. Єжова «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, шкідницьку і

терористичну діяльність польської розвідки в СРСР», якою передбачалося провести масові арешти серед поляків «шести категорій»: 1) членів ПОВ (за списками); 2) всіх військовополонених польської армії, які залишилися в СРСР; 3) втікачів з Польщі, незалежно від часу їх прибуття в СРСР; 4) всіх політичних емігрантів з Польщі; 5) всіх колишніх членів польських політичних партій; 6) «активну частину місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів». Безпосередньо за судовим вироком заарештовані поляки були поділені на дві категорії: перша - підлягала розстрілу; друга - ув'язненню до 10 років[23, с. 228]. Така інструкція дозволяла вкрай широко використовувати репресії не лише проти польського населення, але і проти багатьох вихідців із західноукраїнських земель. При цьому особи, котрі контактували із закордонням, найчастіше були звинувачені в шпигунстві на користь інших країн, найчастіше Польщі або Німеччини, котрі на той час були найбільш вірогідними потенційними противниками СРСР на європейському кордоні.

Контакти із закордонням ставали причиною арештів та обвинувачення в шпигунстві і по відношенню до біженців з інших країн. 10 жовтня 1937 року була заарештована вчителька школи № (м. Конотоп, 10 років таборів) Е.М. Фрімерман, котра в січні 1927 року перейшла нелегально із Румунії в СРСР. Вона була єврейкою за національністю і працювала вчителькою в єврейських школах. Після розпочатої в Румунії кампанії по румунізації російських та єврейських навчальних закладів, Фрімерман залишилася без роботи. За її власним зізнанням на слідстві, вона «[...]втікала із Румунії від голоду і злиднів, щоб знайти в Радянському Союзі собі роботу» [86, арк. 10зв.]. Однак слідчий вимагав від неї зізнання в тому, що вона була направлена в СРСР із шпигунськими цілями. В 1956 році в заяві з приводу реабілітації вона так описувала своє слідство: «[...]Моє щиросердне зізнання, що я листуюся зі старою матір'ю, котра залишилася в Бессарабії, слідчий сформулював як зв'язок з капіталістичним світом, що я змушена була підписати під погрозами і тиском з боку слідчого. У листопаді 1937 року я без суду була направлена в трудові виправні табори. І тільки по дорозі в Свердловській в'язниці

мені оголосили, що засуджена Особливою нарадою на 10 років, які я відбула в Сибірських таборах до 1947 року...»[там же, арк. 27].

В першій половині 1930-х рр. багато представників педагогічної інтелігенції опинилися на грані голоду. Переживаючи цей важкий час, вони мали необережність говорити в своєму оточенні про низькі зарплати та затримки в їх виплатах, дорожнечу і дефіцит товарів першої необхідності і т. д. Вчитель фізики Т.П. Овчинников (м. Охтирка, засуджений на 10 років таборів) звертався до своїх учнів: «...у мене сім'ї багато, я живу дуже бідно, майже голодую при цьому житті, і вже сам два дні не їв, якщо у кого є пиріжки, то дайте мені поїсти...» [75, арк. 6].

Починаючи із середини 1930-х рр. радянська влада взяла курс на покращення матеріального становища освітян, були суттєво підвищені стипендії студентам і заробітна плата вчителям і викладацькому складу вузів. Після виходу постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 9 квітня 1936 р. «Про підвищення зарплати учителям та іншим шкільним робітникам» заробітки в початковій школі становили, залежно від регіону, від 250 до 300 крб. (проти 90 крб. в 1931 р.), а в середній – від 270 до 425 крб. (проти 130 крб. в 1931 р.). Зарплата знижувалася на 10%, якщо педагог не мав відповідної освіти, і збільшувалася на 10% за 25-літній стаж, а в окремих регіонах – на 50%. Плата підвищувалася за додаткові уроки, прийом екзаменів і виконання адміністративних функцій. Учитель міської середньої школи з вищою педагогічною освітою і великим стажем роботи міг отримувати 500 крб. і більше, а найкращі радянські педагоги – до 900 крб. Це була солідна зарплата, тоді як робітник на будівництві отримував 400 крб. [247, с. 93, 94]. Матеріали із ДАСО та опублікованих збірників документів і наукових праць показують, що кількість невдоволених низькими зарплатами в другій половині 1930-х суттєво зменшилася і невдоволення зводилося до великої дорожнечі продуктів. Так, завідувач педчастини школи і вчитель математики І.П. Горбенко (с. Михайлівка, Лебединський р-н, ВМП) говорив: «що з того, що зарплату збільшили. До революція учитель отримував 25 крб. і на все вистачало, а зараз не вистачає місячного окладу на костюм» [117, арк. 63в.]. Не дивлячись на підвищення зарплат, низькими залишалися пенсії, що також викликало

невдоволення. Так, колишній вчитель, пенсіонер І.Д. Цупрун (с. Ворожба, Лебединський р-н, ВМП) – «Що вони мені дають 150 крб. на місяць як старцю, якщо б я жив так як раніше до революції, то мені було б краще» [92, арк. 41].

Таким чином, в на початку 1930-х рр. вчителі і студенти ставали учасниками масштабних перетворень на селі, котрі ініціював сталінський режим. Беручи участь в політичних і господарських кампаніях того часу (колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, посівні та збиральні кампанії і т. д.), педагогічна інтелігенція на власні очі бачила в результати політики партії. Для багатьох із них, навіть тих, хто в повній мірі відносив себе як лояльних до більшовицького режиму, це стало розчаруванням ілюзіями будівництва соціалізму. Відтак в середовищі педагогічної інтелігенції почали зростати опозиційні настрої і вони виражали невдоволення діючим режимом, що було кваліфіковано як антирадянська пропаганда. В результаті значна кількість представників педагогічної інтелігенції зазнала по цій причині переслідувань з боку радянської влади.

2.3. Репресії проти прихильників опозиції та боротьба із українським націоналізмом в навчальних закладах

Дуже часто в українській історіографії помилково стверджується, що згортання українізації і загострення боротьби із українським націоналізмом пов'язане із призначенням Л. Кагановича на посаду першого Секретаря ЦК КП(б)У в 1925 році. Але в мемуарах Б.Г. Бажанов розкриваються справжні причини цього призначення: «Не маючи можливості контролювати весь місцевий партійний апарат (чим могли займатися тільки Сталін і Молотов, сидячи в ЦК), Зінов'єв і Каменєв розраховували на підтримку трьох основних і провідних організацій - двох столичних, московської та ленінградської, і найважливішою з провінційних - української. Посланий секретарем ЦК КПУ Каганович зробив все потрібне, щоб українська організація була для Зінов'єва і Каменєва втрачена» [3,

с. 187, 188]. Простіше говорячи, це призначення Л. Кагановича було результатом внутрішньопартійної боротьби. Однак від цієї боротьби постраждали також і лідери українських комуністів, керівники УРСР, а фіналом цього протистояння, врешті-решт, стала боротьба із українською контрреволюцією.

В 1926 р. Л. Каганович зробив заяву на Бюро ЦК КП(б)У, в якій він засуджував український націоналізм, звинувачуючи у його прояві В. Затонського, та російський великодержавний шовінізм, звинувачуючи у його проявах Г. Зинов'єва. В резолюції ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» у 1927 р. було поставлене завдання протидії будь-яким проявам російського шовінізму та українського націоналізму, однак зазначалося, що такі прояви виникали у середовищі партійного активу[235, с. 180]. Це свідчить про те, що боротьба із так званим українським націоналізмом була направлена в першу чергу проти членів партії, а не рядових громадян. Основне протистояння в партії тоді йшло між правими (Й.В. Сталін, М. Бухарін, О.І. Риков та ін.) та об'єднаної (із 1926 р.) лівої опозиції (Л. Троцький, Л. Каменєв, Г. Зинов'єв та ін.). Конфлікт Л. Кагановича та О.Я. Шумського щодо меж втручання Москви в українські справи були використані для усунення Шумського з посади наркома освіти [15, с. 39].

В доповіді на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в травні 1928 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Балицький підняв питання про «посилення активності ворожих інтелігентських груп», а в червні 1928 р. В. Балицький надіслав Л.М. Кагановичу доповідну записку «Про оживлення української контрреволюції» [242, с. 135]. Таким чином, було створено фундамент до розкриття першої гучної справи проти української інтелігенції – справи «Спілки визволення України» (СВУ). Про її розкриття В. Балицький доповідав 3 листопада 1929 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У[4, с. 202, 203]. Арешти про цій організації розпочалися ще весною 1929 року, а до осені про неї писали практично всі радянські газети. Сам процес СВУ декілька разів відкладався у зв'язку із міжнародними подіями і був проведений в Харкові в березні-квітні 1930 року.

В цілому можна констатувати, що в УРСР репресії проти націоналізму в другій половині 1920-х рр. не носили масового характеру і різко посилюлися лише

в 1929 році, коли була розкрита організація «СВУ». Вивчення справ репресованих педагогів нашою думкою, що багато із них, звинувачених в українському націоналізмі, були заарештовані як прибічники опозиції, остаточно знищення якої відбулося в роки «великого терору». Саме в цей час трагічний час велика кількість педагогів висловлювала співчуття та обурення з приводу розстрілів лідерів опозиції та військових. Так, наприклад, на території Сумщини співчуття з приводу розстрілу маршала М. Тухачевського та інших військових висловлювали вчителі А.А. Лойбман[93, арк. 6], Г.Г. Сушко[103, арк. 50], Д.С. Антоненко[104, арк. 261], Д.С. Шишко[116, арк. 37], Й.В. Бершов[119, арк. 84], М.М. Карпусь[78, арк. 101], а Д.А. Іваненко, «пов'язуючи розстріл Тухачевського, Якіра та інших він говорив, що в разі війни селянство може виступити проти радянської влади всередині країни» [132, арк. 40]). При цьому в уявленні вчительства розстріляні військові були борцями за народ і правду, що далеко не зовсім відповідає істині. Так, вчителька А.Я. Бугаєва вважала, що «вони ж билися за народ виходить так їх тепер знищують, вони тепер не потрібні, тому що вони і зараз не припиняють боротьбу за правду» [123, арк. 12]). Вчитель Ф.Е. Устименко, арештований як учасник антирадянської організації, під час допиту зізнався, що «в період 1937-38 рр. з питання розкриття ворожих змов в СРСР, я доводив оточуючим мене особам, що це обман, змов в Радянському Союзі не було, що це керівники країни не помирилися між собою на ґрунті особистих рахунків і тому кращі люди країни: Тухачевський, Каменєв, Бухарін, Пятаков та інші оголошені ворогами народу, а насправді вони турбувалися про поліпшення життя трудящих... Не вірячи в перемогу комуністичного суспільства, я був переконаний, що комуністична партія є поневолювач життя трудящих. Я вважав і доводив іншим, що незабаром комуністична партія буде знищена сильнішою партією фашизму, який буде панувати в усьому світі» [104, арк. 209].

Згадка про прізвище Тухачевського найчастіше фігурує в справах репресованих педагогів. В той же момент багато вчителів виступали в захист М.О. Скрипника, за що були звинуваченні в націоналістичній пропаганді. Серед таких людей був колишній учасник «банди Тютюнника» вчитель середньої школи

С.А. Кінський[77, арк. 21]. Серед популярних прізвищ були також М. Бухарін, О. Риков та інші учасники «правої опозиції». Також в справах репресованих часто згадуються і прізвища інших опозиціонерів. Так, викладач Глухівського педтехнікуму В.Є. Зінголь з приводу депортації Л.В. Троцького говорив, що той не дурень, заздалегідь передбачив загибель радянського ладу і поспішив виїхати за кордон[79, арк. 24].

Користувалися популярністю колишні лідери опозиції і серед студентів, що ставали причиною їх переслідувань з боку дирекції навчальних закладів. Так, наприклад, 21 жовтня 1935 р. зі складу Сумського педінституту було виключено студента І-го курсу фізико-математичного факультету Верхолаза. Його звинувачували в тому, що «протягом перебування в інституті займався серед студентів справою пропаганди класово-ворожих теорій, яка виявляється у відкиданні: 1. Авангардної ролі комсомолу серед трудящої молоді. Немає різниці між комсомольцями і не комсомольцями; 2. Соцзмагання, як метод, що виховує соціалістичне ставлення до праці (соцзмагання ніде ніяких реальних наслідків не дало); 3. Ревруху в капіталістичних країнах та правдивості інформації Радянської преси у цьому відношенні та протаскуванні правоопортуністичної теорії Бухаріна про рівновагу». Крім того, як зазначається в наказі, «в минулому т. Верхолаз робив спробу емігрувати за кордон». Виходячи із всього цього, його було виключено зі складу студентів «як класово-ворожу людину» [46, арк. 48, 48зв.].

Проголошення в січні 1930 року на суцільну колективізацію і реалізація цього більшовицького проекту зустріла шалений опір з боку селянства. Починаючи із 1927-28 рр. радянське суспільство жило в умовах кризи і погіршення рівня життя, що викликало відповідне незадоволення радянською владою. Все це фіксувалося в зведеннях ДПУ. В кінці 1920-х рр. сталінська команда виступала із лозунгами боротьби із куркульством, котра на початку 1930-х рр. була замінена тезою про знищення куркуля як класу. Це стало відправною точкою до масштабної примусової переселенської політики та масових репресій, що супроводжували її. Це були так звані репресії за класовою ознакою. Однак впродовж 1930х рр. поступово намічається перехід від класових репресій до

репресій за національністю, апогеем котрих стали національні операції в другій половині 1930х рр. В Україні, в тому числі і на території сучасної Сумщини, політичні репресії за національною ознакою були направлені перш за все проти українців, котрих звинувачували в націоналізмі. В роки «великого терору» були викриті цілі націоналістичні організації, сфабриковані органами НКВС. Одночасно із цим були проведені також польська, німецька та інші національні операції, направлені проти чітко визначених представників окремих націй.

Перехід до національних репресій був пов'язаний із поступовим утвердженням в СРСР російського шовінізму, проти якого до цього радянська влада окремо боролася. Особливістю сталінського режиму і революції зверху кінця 1920-х рр. стала стратегія революційної трансформації - відтворення імперських структур на нових - ідеологічних підставах в логіці імперської модернізації. Імперські елементи радянської держави включали особливу інтерпретацію основоположного міфу російської імперії як великої держави, замінивши положення про самодержавство і православ'ї на революційну ідеологію, але зберегли установку на самодостатню трансформацію у вигляді ідеї побудови соціалізму в окремо взятій країні. Невід'ємним елементом цієї політики стала боротьба із українським націоналізмом, котрому приписувалася задача відокремлення України від Радянського Союзу і створення незалежної держави. В дійсності ж однією із головних причин масових репресій 1930-х рр. стало прагнення більшовиків запобігти революційному вибуху в країні. На початок 1930-х рр. радянська влада проводить ряд гучних показових процесів над українськими націоналістами («Спілки Визволення України», «Української Військової Організації», «Українського національного центру» та ін.).

Першою гучною показовою справою в УРСР, як вже говорилося, стала справа «Спілки визволення України», котра потягла за собою репресії в усіх регіонах України, включаючи і Сумщину. Історики О. Кен і А. Рупасов пишуть, що коли в 1927 - початку 1928 р. зміцніли надії українських емігрантів на Англію, міністр закордонних справ УНР Р. Смаль-Стоцький інформував британського представника про наявність у його колег (військового міністра генерала

Сальського і начальника розвідки полковника Чеботарьова) розвідувальної мережі в УРСР, яка діяла під патронажем 2-го Відділу Генштабу Польщі. Смаль-Стоцький стверджував, що «він і його група знаходяться в тісному контакті з Києвом, де рух робить швидкі успіхи», «трьома опорами цього руху в Києві є Церква, кооперативні товариства та Академія наук (після русифікації Державного університету інтелектуали перетворили її в свою штаб-квартиру)». Виходячи із цього, вони роблять висновок, що «з огляду на відомі чекістські операції 20-х рр., доречно тому припустити, що опозиційне підпільне об'єднання, подібне «СВУ», дійсно існувало, проте тривалий час перебувало під наглядом ДПУ УРСР». [166, с. 504].

Однак закордонні українські організації, не дивлячись на їх антирадянську діяльність, не мали достатнього впливу в радянській Україні, в той час як по справі СВУ вже в 1929 році було заарештовано майже 1000 осіб. При цьому арешти по цій організації продовжувалися і в подальші роки. Українські закордонні організації, навіть за підтримки поляків, просто не могли створити в УРСР достатньої сильної агентурної мережі, оскільки не мали для цього необхідних ресурсів. Також варто зазначити, що в ці роки проходило протистояння між польським урядом та рядом українських закордонних організацій. Також на той факт, що організація СВУ була повністю сфабрикованою, наштовхує і ознайомлення із документами. Так, П.Г. Олексенко (Тростянець), заарештований в 1931 році по справі антирадянської організації, котрою нібито керував вчитель І.М. Циба, під час повторного допиту в 1950-х рр. показав, що йому навіть не було відоме значення аббревіатури «СВУ». За його словами, «перебуваючи в тюрмі, я дізнався, що СВУ – це спілка визволення України» [118, арк. 65]. До викриття «СВУ» критично відносилася і тодішня педагогічна інтелігенція. За повідомленням Конотопського окрвідділу ДПУ, частина вчительства вважали, що справа СВУ інспірована ДПУ для боротьби проти українського національного руху, а переслідування учасників даної організації в Конотопській окрузі викликали співчуття з боку вчительства [13, с. 214].

Організація «СВУ» нібито орієнтувалася на селянське повстання всередині країни і на підтримку капіталістичних країн, при цьому в значній мірі вона опиралася на молодь (школи і ВНЗ) і під гаслом єдиного національного фронту прагнула об'єднати всі частини української інтелігенції для боротьби з радянською владою. Таке формулювання дозволяло розпочати масові арешти проти педагогічної інтелігенції. Було складено широкого список із представників опозиційно налаштованої інтелігенції, котрих передбачалося затримати. Серед них фігурували співробітники музею Абрамович і Кравченко (Житомирський округ), викладачі Галюн та Івченко (Роменський округ) і т. д. [197, с. 278, 279]. Ми не випадково згадали в цьому відношенні відомого мовознавця та історика-краєзнавця П.Н. Абрамовича, оскільки, очевидно, саме під загрозою репресій по справі «СВУ» він перебрався в м. Суми, де в 1930 році влаштувався працювати в Сумський інститут соціального виховання. Відомо, що в 1929 році на допит ДПУ було викликано відомого краєзнавця Н. Онацького, котрий працював в Сумському педтехнікумі [184, с. 252].

Згаданий вище викладач російської і української мов в роменському медтехнікумі В.В. Івченко був заарештований по справі антирадянської націоналістичної організації 29 вересня 1937 року і засуджений до розстрілу. По цій же справі був заарештований 3 жовтня 1937 року і науковий працівник Роменського краєзнавчого музею І.П. Галюн, котрий також був засуджений до вищої міри покарання – розстрілу. Він в 1919-20 рр. жив на квартирі в академіка Української академії наук професора Лободи, котрий і познайомив його із відомим академіком С. Єфремовим, котрому приписувалося керівництво СВУ. Впродовж 1920-х рр. І.П. Галюн вів регулярну переписку із С. Єфремовим, а після арешту останнього ці листи були знайдені співробітниками ДПУ. В результаті чого І. Галюн був викликаний на допит [90, арк. 91].

Вражає цілковита абсурдність ряду звинувачень, котрі були висунені проти І.П. Галюна. Наприклад, працюючи в краєзнавчому музеї і перебудовуючи революційний відділ, він мав необережність виставати картини із «ворогами народу» Л.Д. Троцьким та Л. Каменєвим. Крім того, «в цьому відділі не було

карикатур на інтервентів і ворогів народу, що я вважаю також своєю великою злочинною діяльністю» [там же, арк. 92, 93]. Додатковими матеріалами у справі І.П. Галюна стали показання свідків, котрі, однак, були дані під психологічним тиском і фізичним впливом. Так, свідок М.М. Семенчик, котрий давав показання проти І.П. Галюна, під час повторного допиту 16 лютого 1957 року дав наступні показання: «Коли я почав читати протокол допиту, то там було написано, що мені особисто відомо про проведену контрреволюційну діяльність Галюна. Такий протокол допиту я відмовився підписувати, тоді Єгоров в присутності начальника Роменського РВ НКВС Зверєва ...вдарив мене стусаном і змусив підписати протокол допиту» [там же, арк. 213, 315].

Поряд із викриттям учасників організації СВУ по всій УРСР, в тому числі і на території Сумщини, викривалися інші антирадянські організації, учасниками переважної більшості із яких було вчительство. Так, в одному із звітів ДПУ повідомлялося в 1930 році про розкриття шовіністської організації молоді в Лохвицькому районі Роменського округу під назвою «Молоде братство України». Організатором і керівником цієї організації був вчитель місцевої трудшколи, а сама організація нібито керувалася у своїй політичній діяльності гаслом: «Класів і класової боротьби не існує» [114, с. 1149, 1150].

Багато педагогів було репресовані по справі «Української Військової організації», арешти по якій розпочалися в 1929 році і тривали впродовж 1930-х рр. В центрі уваги при арештах по цій справі опинялися вихідці із західної України, колишні учасники реальної організації «УВО» та комуністичної партії, котрі мігрували в СРСР, намагаючись уникнути переслідувань з боку польської влади. По цій справі 25 лютого 1931 року був заарештований роменський вчитель М.А. Маруняк, котрий після розпаду Австро-Угорщини в 1918 році був призваний на службу в галицьку армію, потрапив в полон до поляків, а при виході з табору військовополонених в 1921 р. Маруняк навчався в учительській семінарії в м. Долина (нині Долинський район Івано-Франківської області) і за пропозицією однокурсника вступив в Українську Військову організацію (УВО), майже нічого не знаючи про цю організацію. Перебуваючи в даній організації, займався

розповсюдженням листівок, які закликали українців і галичан бойкотувати вибори в Польський Сейм. Коли ця організація була викрита поляками і частина її членів заарештована, М.А. Маруняк в грудні 1922 року з метою уникнення арешту нелегально перебрався Чехословаччину і там потрапив в українській військовий табір, тобто в ту частину Галицької армії, яка при наступі поляків відступила із Галичини в Чехословаччину в 1919 р. Не маючи можливості повернутися в Галичину через переслідування поляків, він заповнив анкету як бажаючий виїхати в СРСР[111, арк. 29, 30].

Вчитель В.М. Козловський (Конотопський район, 5 років таборів) був заарештований в жовтні 1930 року як учасник ще однієї вигаданої організації «Українського Національного центру» (УНЦ). Дана організація нібито ставила своєю задачею організацію силою куркульства та за підтримки з боку буржуазної Польщі та інших капіталістичних країн повалення радянської влади на Україні, відторгнення її від Радянського Союзу і створення самостійної української держави на чолі з диктатором, місце якого мав зайняти М. Грушевський[84, арк. 261].

Кампанія боротьби із українським націоналізмом досягла свого апогею під час голодомору 1932-33 рр. В урядовій постанові від 14 грудня 1932 р. зазначалося: «...що замість правильного більшовицького проведення національної політики в ряді районів України, українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям і ін. створення своїх легальних прикриттів, своїх контрреволюційних осередків і організацій.

З метою розгрому опору хлібозаготівлі куркульських елементів та їх «партійних» і безпартійних прислужників, ЦК і РНК Радянського Союзу ухвалюють: Запропонувати ЦК КП (б) У і РНК України звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне проведення її, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати і виховувати українські більшовицькі

кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації» [234, с. 577].

Вихід цієї постанови став поштовхом до згортання українізації. При цьому більшовики прагнули перекинути провину за голод на українських націоналістів. В одному із радянських посібників післявоєнного часу читаємо наступне: «...В продовольчих складнощах, котрі мали місце в той час в Україні, основну роль зіграло саме українське антирадянське націоналістичне підпілля, котре організувало саботаж, шкідництво і активну протидію заходам партії і уряду, направленим на соціалістичну перебудову сільського господарства» [207, с. 38]. Під саботажем тут малося на увазі невиконання місцевими партійними і господарськими органами плану хлібозаготівлі. Усвідомлення багатьох господарських і партійних працівників в нереальності планів хлібозаготівлі послужили для них звинуваченням в українському націоналізмі і переродженні. Судові органи (використовуючи статтю 58 Кримінального кодексу) поза чергою розглядали справи з невиконання хлібозаготівельних планів. Лише в УСРР станом на 10 травня 1933 р. по цій причині під вартою перебувало 123 607 осіб [171, с. 235].

Слід зауважити, що вже впродовж початку 1930-х рр. в УРСР були заарештовані тисячі педагогів. Однак масовість репресій лише наростала. Якщо репресії кінця 1920-х рр. і можуть викликати дискусії з приводу існування українського антирадянського підпілля в УРСР, то репресії подальших років цілком однозначні. Український журналіст-емігрант Є. Онацький записав 1 січня 1933 року у своєму щоденнику: «Зав'язання пакту ненападу межи Францією і Польщею з одного боку, та Москвою – з другого, виказало ясно, що у Москви, Парижу та Варшави немає тепер не тільки жодного бажання розпочинати бійку, але, навпаки, існує якнайшвидше порозуміння щодо втримання в Європі нинішнього стану речей. Франція і Польща знають дуже добре, що вони після великої війни дістали максимум того, що могли здобути, і що всяка зміна в теперішній ситуації може бути їм тільки на шкоду, але ніколи не на користь. Те саме знають і Совети. При тій катастрофічній ситуації в якій опинилося населення

Советчини, внаслідок абсурдного більшовицького господарювання Совети не можуть думати ні про яку війну з ким то не було б, тому вони не наважуються протиставлятися, наприклад, Японії в її імперіялістичній політиці на Далекому Сході. Манджурія, за добуття якої Росія колись поклала стільки грошей і людей, тепер переходить під цілковиту владу Японії, і Москва лише облизується...» [189, с. 2].

Одночасно із цим, 24 січня 1933 р. Й. Сталін протягнув через Політбюро ЦК ВКП(б) рішення «Про зміцнення парторганізацій ЦК КП(б)У», що означало серйозні кадрові перестановки у керівництві КП(б)У. В трьох областях, котрі забезпечували дві третини загального плану республіки, було вирішено замінити місцеве керівництво. У рішенні вказувалося: «...парторганізації України не впорались із покладеним на них партією завданням організації хлібозаготівель і виконання плану хлібоздачі, незважаючи на триразове скорочення і без того скороченого плану. ЦК ВКП(б) вважає, що основними областями, які вирішують долю сільського господарства України і які треба насамперед зміцнити, є Одеська, Дніпропетровська та Харківська області. ЦК ВКП(б) ухвалює: 1) Намітити другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому секретаря ЦК ВКП(б) т. Постишева; 2) Намітити першим секретарем Дніпропетровського обкому т. Хатаєвича із залишенням його одним із секретарів ЦК КП(б)У; 3) Намітити першим секретарем Одеського обкому т. Разумова. 4) Звільнити тт. Майорова, Строганова та Терехова від посад, які вони нині обіймають, і направити їх у розпорядження ЦК ВКП(б); 5) Товаришам Постишеву, Хатаєвичу та Разумову стати до виконання своїх обов'язків з нової роботи не пізніш як 30 січня» [10, с. 284].

Виходячи із цього рішення були дуже сильно розширені повноваження П.П. Постишева, за яким зберігалася посада секретаря ЦК ВКП(б), що надавало йому в республіці особливий статус і ставило у двозначне положення генерального секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора. Ставши фактичним керівником УРСР, П.П. Постишев, виконуючи настанови генсека, ініціював масштабні політичні чистки, котрі охопили й навчальні заклади. На пленумі ЦК КП(б)У в червні 1933 р. П.

Постишев проголосив, що державні установи опинилися під владою українських буржуазних націоналістів, котрі насаджували «культуру націоналістичну, шовіністичну, буржуазну культуру Донцових, Єфремових, Грушевських...» і прикривали свою «шпигунську, диверсійну» діяльність гаслом «соборної України». Під безпосереднім контролем сталінського намісника вийшли чисельні постанови, спрямовані на викорінення соціально-чужих елементів із державних установ. Політичні чистки охопили і партію (до 15 жовтня 1933 р. із 120 тис. комуністів, котрі пройшли перевірку, були «вичищені» як «класово ворожі елементи» 27,5 тис. осіб, або 23% [там же, арк. 285]), колгоспи і радгоспи (в першу чергу, відбулася заміна в них керівного складу) і навчальних закладів. Так, наприклад, із 29 педагогічних інститутів в УРСР станом на початок 1934 р. в 11 було повністю замінено керівництво, котре було проголошене націоналістичним [145, с. 40]. Також впродовж 1933 року з апарату НКО було «вичищено» 200 «національних ворожих елементів», в обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами було повністю замінено керівництва, у районних управліннях воно було замінено на 90% [228, с. 483]. У постанові ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р. говорилося про «нову тактику російських великодержавних шовіністів і українських націоналістів, які підтримуються всієї контрреволюцією», що полягає в створенні ними загального блоку на «платформі відриву України від СРСР», «ослаблення позицій СРСР і повернення влади поміщиків і капіталістів» [4, с. 112].

В 1934 році, після вбивства С. Кірова було введено спрощене судочинство у справах про терористичні організації, а участь захисту в цих справах не передбачалася. Стаття 468 УПК РСФСР (в редакції постанови ВЦВК і РНК від 10 грудня 1934 р.) встановлювала: «справи слухаються без участі сторін», ст. 469 - «касаційного оскарження вироку, як і подачі клопотань про помилування, не допускається», ст. 470 - «вирок до вищої міри покарання виконується негайно по винесенні вироку». Прокурор СРСР А.Я. Вишинський, який санкціонував існування таких органів позасудової розправи над громадянами, як «трійки» і особливі наради, заперечував обов'язок суду довести, що обвинувачений винний

у конкретному злочині, тобто коли справа доказів лежить на обвинувачі (презумпцію невинності). Він виходив із того, що «якщо обов'язок доводити правильність пред'явленого обвинувачення лежить на обвинувачі, то і обвинувачений чи підсудний не вільні від аналогічного обов'язку щодо положень, висунутих ними на свій захист» [17, с. 242]. Тягар обвинуваченого доводити свою невинність ставив його в явну не вигідність, оскільки перебуваючи в ізоляції він був позбавлений будь-якої можливості для пошуку доказів своєї невинності, а використання фізичного впливу допускало будь-які зізнання з боку обвинуваченого. На думку А.Я. Вишинського, у справах про контрреволюційні злочини показання обвинуваченого і визнання своєї провини мали вирішальне значення.

Характерною особливістю репресій 1930-х рр. було те, що вони базувалися на виконанні заданих згори лімітів. Не дивлячись на той факт, що частина репресованих педагогів стала жертвами наклепів, це не було головною причиною їх арештів. Багатьох вчителів переслідували за списками, котрі були в розпорядженні органів НКВС, де такі особи фігурували як соціально-ворожі. Показання свідків давалися під психологічним, а в окремих випадках і фізичним тиском. Так, М.В. Коломієць, с. Лукашівка, Великописарівського району, свідчив про наступне: «...Мені запропонували підписати два чистих бланки протоколів допитів. Я не відмовився, підписав і був радий, що мене відпустили додому. Все боявся, щоб і мене не заарештували» [118, арк. 65]). В багатьох випадках саме страх бути репресованими ставав головним мотивом подачі завідомо недостовірних показань з боку багатьох свідків. Застосування фізичного впливу проти репресованих громадян було характерним для всіх 1930-х рр., хоча найчастіше в цьому відношенні згадують секретну директиву Й.В. Сталіна від 10 січня 1939 р., в якій згадується, що практика фізичного впливу органами НКВС була допущена із 1937 року. Така практика була застосована по відношенню до вчителя І.М. Циба (м. Харків, вища міра покарання - ВМР), заарештованого в листопаді 1932 р. як керівника повстанської організації на території Великописарівського р-ну. Вирок базувався на його зізнанні і зізнаннях інших,

яких він нібито завербував в цю організацію (Харченко, Величко, брати Безуські та ін.), отриманих під фізичним впливом[там же, арк. 238]. Деякі заарештовані по цій справі взагалі не були допитані, а очні ставки між обвинуваченими не проводилися[там же, арк. 241].

Характерною особливістю реалізації репресованого механізму була фальсифікація показань свідків і обвинувачених. Так, в квітні 1938 року була викрита і ліквідована в селах Тростянецького району українська націоналістична повстанська організація, котра нібито ставила за мету повалення радянської влади на Україні і відновлення самостійної української республіки. По цій справі були звинувачені 10 чоловік, котрі трійкою УНКВС по Харківській області 7 червня 1938 р. засуджені до ВМП. Всі вони нібито були завербовані в організацію таким собі громадянином К.В. Даниленко[91, арк. 263], однак на допиті від 4 жовтня 1939 року останній відмовився від своїх показань, даних 15 квітня і 17 вересня 1938 року. Він заявив, що ніколи і нікого в антирадянські організації не вербував, а вимушений був дати показання через застосування до нього фізичного впливу. Колишній оперуповноважений Тростянецького райвідділу НКВС Фролов змусив його дати неправильні показання на 46 осіб і підписати заздалегідь складений протокол, що він і зробив. При повторному допиті, здійсненого начальником 3-го відділення 4 відділу УДБ НКВС по Харківській обл. молодшим лейтенантом В.Р. Липко, останній його не допитував, а дав ознайомиться із заздалегідь віддрукованим на машинці протоколом допиту і він його підписав так, як боявся, що до нього знову будуть застосовані заходи фізичного впливу[91, арк. 279].

Були сфабриковані справи так званих націоналістичних повстанських організацій. Декілька таких організацій було «виявлено» на території нинішньої Сумщини. Так, в жовтні 1937 р. чернігівським облуправлінням НКВС на території Роменського, Недригайлівського та інших районів була викрита сфабрикована ними ж «націоналістична контрреволюційна повстанська організація», яка, за версією органів НКВС, ставила за мету відірвати Україну від СРСР, відновити самостійну українську буржуазну республіку і проводила підривну шпигунську діяльність. По цій справі було заарештовано 14 чоловік. І хоча свою участь в

даній організації звинувачені так і не визнали, постановою трійки при Чернігівському облуправлінні НКВС від 19 листопада 1937 року 6 чол. були розстріляні, а 8 позбавлені волі на 10 років[85, арк. 279; 222, с. 53].

Подібна вигадана контрреволюційна націоналістична організація була викрита в квітні 1938 року в Ромнах і Роменському районі. Дії організації були спрямовані на відокремлення України від Радянського Союзу та повалення радянської влади шляхом збройного повстання в період війни. Всього було заарештовано 20 чоловік. Не дивлячись на відсутність аргументованих доказів, до 18 із них постановою трійки при Чернігівському облуправлінні НКВС від 24 квітня 1938 року було застосовано розстріл[135, арк. 235]. В ході оперативної розробки сумською слідчою міжрайопергрупою УНКВС по Харківській області в квітні 1938 року була викрита і ліквідована в селах Тростянецького району міфічна українська націоналістична повстанська організація, котра нібито ставила за мету повалення радянської влади на Україні і відновлення самостійної української республіки. По справі звинувачені 10 чоловік, які трійкою УНКВС по Харківській області 7 червня 1938 р. придані вищій мірі покарання – розстрілу[91, арк. 164-173]. Також було викрито і єврейські сіоністські антирадянські організації [93].

Досить показово, що значна частина арештованих педагогів вкрай погано розбиралася в обвинуваченнях, котрі їм були представлені. Так вчитель біології, студент-заочник Сумського педінституту І.І. Коваль був засуджений як буржуазний націоналіст і учасник контрреволюційної організації. Робочий залізничної дороги знайшов лист від її чоловіка, написаний на маленьких папіросних листиках, покладених в сірникову коробку із її адресом. У листі її чоловік писав: «Не думай хоча б ти, що я ворог народу, ніколи я ворогом не був і не буду, ти ж добре знаєш, що я ні в чому не винен. Підписав звинувачення собі, що я націоналіст, хоча добре навіть не розбирався, що таке націоналізм, дізнався тільки в тюрмі. Підписав я звинувачення тому, що боявся залишитися калікою від тортур» [88, арк. 147]. При вступі в комсомол дітям довелося відмовитися від свого батька, але, не дивлячись на це, на них на багато років лягло клеймо рідних

«ворога народу». Чоловік дочки не зміг поступити до військової академії через батька своєї дружини, а син, автомобіліст за професією, не зміг влаштуватися по цій причині на роботу по лінії Державтоінспекції. Тим не менш, і син, і дочка отримали вищу світу, син в роки війни воював в рядах радянської армії, демобілізувався в 1945 році. [там же, арк. 147зв.]:

Особливу категорію становлять репресії проти школярів. Так, 15 червня 1937 року був заарештований вчитель А.І. Терновий (Буринський р-н, розстріляний), котрий нібито організував «контрреволюційну фашистську організацію молоді». До складу цієї організації входили його учні, котрі були заарештовані незадовго до цього й давали показання проти свого вчителя. Так, учень 9 класу А.К. Чорнозуб (7 років таборів) нібито давав показання, що його вчитель А. Терновий говорив, що колективна форма введення господарства не вигідна для селян і нагадує панщину, а Україна економічно найбагатша частина СРСР і життя селянства покращилося б, якби вона стала незалежною [120, арк. 28]. Учень лебединської середньої школи № 1 В.Т. Гурін був заарештований разом із батьком за лист антирадянського змісту, в якому вони писали про голод і жахливе життя в СРСР, наближення війни із Німеччиною і т. д. Цей лист В. Гурін написав під диктовку батька (очевидно, малограмотного) та додав туди декілька своїх фактів. Не дивлячись на те, що цей лист, адресований особисто Й.В. Сталіну, навіть не був відправлений, він був виявлений під час обшуку в їх квартирі співробітниками НКВС, що стало приводом до арешту батька і сина в серпні 1937 року. В результаті Т.Ф. Гурін був засуджений до розстрілу, а його син В.Т. Гурін, отримав 10 років таборів [137, арк. 134]. За вихваляння лідерів опозиції та розмови про неправильність їх розстрілу в серпні 1937 року був заарештований учень 8 класу І.А. Грищенко отримав 10 років таборів. Відбувши термін свого покарання, І.А. Грищенко в 1950 році був повторно заарештований як учасник антирадянської націоналістичної організації. Із справи абсолютно не видно, що стало причиною його повторного арешту (можливо, чийсь наклеп), а обвинувачення базувалися лише на обвинуваченнях попереднього арешту, за які він вже відбув покарання. В результаті він був відправлений на заслання [140, арк.

24]. Найбільш тяжкий термін покарання отримав учень І.П. Недбай – 8 років позбавлення волі [там же, с. 465].

Також в збірнику документів «Реабілітовані історією» містяться відомості про багатьох інших учнів, котрі були репресовані радянською владою. Терміни покарання були здебільшого невеликі, справи часто закривалися. Так, 15-літній учень О.С. Петренко був арештований в 1937 році і засуджений на 2 роки [211, с. 315], 17-літній О.Ф. Бондар отримав 5 років таборів [там же, с. 347], учень 10-класу О.Т. Ткаченко засуджений на 1 рік позбавлення волі [там же, с. 379], справа заарештованого 13-літнього учня І.Л. Думчикова була закрита [там же, с. 404]. Також була закритою і справа 15-літнього учня 5-го класу П.Д. Морозова [там же, с. 418].

Таким чином, можна спостерігати поступове переростання від переслідувань за класовою ознакою, характерного для 1920-х і початку 1930-х рр., в репресії за національною ознакою, котре досягло свого апогею в роки великого терору. Саме в цей час органами НКВС були сфабриковані гучні справи проти українських націоналістичних повстанських організацій. Жертвами терору в ці роки в УРСР стали десятки тисяч педагогів.

РОЗДІЛ 3. РЕПРЕСІЇ У ГЛУХІВСЬКОМУ ТА СУМСЬКОМУ ВНЗ В 1930-1939 РР.

3.1. Репресії в Сумському ВНЗ

Станом на 1935 р. у межах сучасної Сумщини працювали два педінститути: Сумський (український, з чотирирічним терміном навчання), який готував вчителів для повної середньої школи, та Глухівський (український, дворічний), що готував вчителів для неповної середньої школи, а також педагогічні технікуми: Глухівський (український, відділ шкільний), Конотопський (український, відділ шкільний), Охтирський (український, відділ шкільний з підвідділами дошкільного та комуністичного дитячого руху і російським сектором з шкільним відділом), Лебединський (український, відділ шкільний), Путивльський (російський, відділ шкільний).

Сумський ВНЗ (нині – Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка) почав функціонувати із 1924 р. в якості вищих 3-річних педкурсів, але вже на початку 1925 р. був реорганізований в Сумський педтехнікум. В 1930 р. на його базі було утворено Сумський інститут соціального виховання, а в 1933 р. – перетворено в педінститут. Із 1935 року навчальний заклад функціонує як Сумський державний педінститут. Практично всі перші десятиліття існування даного навчального закладу невід’ємно пов’язані із політичними чистками в ньому. Так, в 1933-35 рр. зі складу 40 викладачів даного навчального закладу було звільнено 29 осіб «класово-ворожих націоналістичних елементів» [46, арк. 43в.], неодноразово змінювалося керівництво навчального закладу. На чолі Сумського ВНЗ стояли члени ВКП(б), направлені партійними органами із інших регіонів УРСР.

В грудні 1931 р. в Сумському ІСВ було прийнято рішення реорганізувати кафедру суспільствознавчих дисциплін, замість якої були утворені окремо: 1) кафедра діалектичного матеріалізму (керівник кафедри доцент М. Бутко – викладав діалектичний та історичний матеріалізм; викладач П.В. Гудзенко – викладав ленінізм та історію ВКП(б), асистент В. Чередніченко – викладав

історію всесвіту); 2. Кафедра історії: керівник кафедри професор Ф. Усик – викладав історію України, асистент Шерстюк, викладач І. Вировець, політичний керівник кафедри викладач Клименко[44, арк. 7, 7зв.]. На той момент замість історичного факультету існував соціально-економічний відділ. Саме же історичний факультет був утворений лише після реорганізації Сумського ІСВ в Сумський педінститут, але проіснував лише один навчальний рік. Після цього студентів навчального закладу перевели до іншого ВНЗ, а факультет розформували і відновили лише в 1938/39 навчальному році. Архівні матеріали цього часу достатньо уривчасті, але дозволяють простежити долю лише окремих викладачів. Так, В. Чередніченко на початку 1932/33 навчального року був відкомандирований на курси підготовки викладачів до ВНЗ і вибув з інституту. Із 1 січня 1932 р. на посаду доцента нацполітики був призначений П.М. Арфа[там же, арк. 89зв.], котрий невдовзі змінив Ф. Усика на посаді керівника кафедри історії. Останній, судячи з усього, був звільнений з педінституту. 1 грудня 1932 р. на посаду доцента історії Всесвіту при інституті був призначений О.М. Файт[40, арк. 19]. Він також займав посаду завідуючого Вечірнім Робітфаком, а в лютому 1933 р. був звільнений із цієї посади і призначений на посаду помічника директора по заочному навчанню[44, арк. 92].

Відомо, що 13 травня 1933 р. директор інституту П. Гудзенко віддав наказ провести обстеження роботи кафедри Історії, котре було доручене спеціальній бригаді на чолі із М.В. Бутко. Перед керівником бригади П. Гудзенко поставив задачу «перевірити наскільки обґрунтовані скарги на недостатню методичну підготовку до навчання» та порушення дисципліни, зокрема, «наявність прогулів в роботі» завідувача кафедри історії, доцента історії України П.М. Арфи та викладача О.М. Файта, на дисципліну в роботі викладачів, зокрема перевірити наявність прогулів у роботі викладачів щоб усунути їх надалі» [45, арк. 4]. В наказах директора інституту ще не йшла мова про боротьбу із націоналістичними ухилами. В наказі П. Гудзенко від 23 травня згадувалося, що П.М. Арфа подав заяву про звільнення його від керування кафедрою, але задоволеною вона не була, адже останній вважався відповідальним за роботу протягом навчального року

[там же, арк. 7]. Проблема так званої «засміченості соціально-ворожими та націоналістичними елементами кадрів викладачів» в школах і ВНЗ була винесена на обговорення секретаріату МПК, котрий в постанові від 17 серпня 1933 року констатував «факти націоналістичних збочень, протаскування в програми викладання ворожих ідей (програми мовознавства, питання нацполітики, рецензія Арфи в педінституті і т. д.)». Було також вирішено «зняти із посади директора т. Гудзенко за незабезпечення більшовицьким керівництвом в педінституті і просити обком негайно надіслати відповідну кандидатуру» та «негайно замінити керівників кафедр історії і мовознавства й дати керівників кафедр педології і літератури. Просити обком КП(б)У на всі ці посади надіслати відповідних товаришів...»[31, арк. 11, 12].

Із архівних документів відомо, що директор П. Гудзенко в наступні дні перебував у відрядженні в Харкові. Точних відомостей про ціль його візиту в тодішню столицю УРСР немає, однак можна припустити, що він перебував там із метою свого каяття і намагався утриматися на посаді. Після повернення із відрядження він залишився на посаді директора Сумського педінституту. Першою справою після його повернення із Харкова стала видача наказу від 24 серпня 1933 р., за яким були звільнені з роботи в даному навчальному закладі викладач хімії Г.І. Подоляка (приховав, що його батько був розкуркулений), завідуючого кафедри мовознавства П.Н. Абрамовича («за контрабанду націоналістично-петлюрівської ідеології в учбовій роботі у програмах мовознавства»), доцента української літератури К.С. Вишневецьку, («як бувшу дружину білогвардійського полковника і за просування буржуазно-націоналістичних поглядів у трактовку творчості Винниченка в програмі»), Н.Х. Онацького («як бувшого організатора куркульсько-есерівського руху та націоналістичної просвітництва на Сумщині, ідеолога есерівщини, що виявили з його роботи про селянський рух на Сумщині»), К.К. Осмолівського та нештатного викладача Крамаренка[45, арк. 22, 22зв.].

П.М. Арфа був звільнений наказом від 26 серпня 1933 р. по наступним причинам: «систематична непідготовленість із методичного боку, недбайливе

ставлення до обліку успішності, внаслідок чого поточний облік успішності був відсутній», «злочинно недбайливе ставлення до проробки програм, доручених йому до викладання дисциплін», «припустив у програмі з історії України буржуазно-націоналістичне тлумачення Центральної Ради, що призводило до розуміння її небуржуазності, «в рецензії на програму з мовознавства Абрамовича дав настанову, що цілком виходить із системи націонал-шовіністичних поглядів, що будувати програми з мовознавства необхідно понад усе, виходячи з оригінального націонал-історичного питання» та «на зборах колективу від 08.08.1933 р. своїх збочень не визнав, не дав розгорненої їх критики» [там же, арк. 23, 23зв.].

Політичні чистки збіглися також із новою реорганізацією навчального закладу. 27 липня 1933 р. Сумський інститут соціального виховання був перетворений в Сумський педагогічний інститут із чотирирічним терміном навчання. Відтепер на зміну соціально-економічному відділу (факультету) були утворені історичний та економічний відділи. Першим завідувачем історичного відділення Сумського педінституту із 1 липня 1933 року був призначений доцент Д.Н. Малінкович. Він же також очолив кафедру історії, замінивши на цій посаді націоналіста П.М. Арфу. Д.Н. Малінкович, член КП(б)У, був також першим редактором багатотиражки «За більшовицькі кадри» і «зумів організувати безпосередній випуск газети, мобілізувати багато кореспондентів» [там же, арк. 88]. Він пропрацював в Сумському педінституті до серпня 1935 року. Після ліквідації історичного факультету він залишався в навчальному закладі в якості викладача історії і звільнений у зв'язку із зняттям даних дисциплін із навчального плану[47, арк. 104].

В більшості випадків подальша доля звільнених викладачів залишається невідомою. Виключення становить лише Н.Х. Онацький, котрий був репресований більшовиками в 1937 році, а його педагогічної діяльність стала предметом для вивчення в рамках окремої дисертації, та П.Н. Абрамович. Останній став першим директором Волинського інституту народної освіти (нині Житомирський державний університет імені Франка). В останні роки

опубліковано серію наукових робіт, присвячених цій історичній постаті. Найкращою науковою розвідкою біографічного характеру стала стаття Катерини Мацелюх. Ще в 1960-х рр. вийшла коротка біографічна книга, присвячена його брату, Никанору. В цій книзі згадується й про самого Петра Никандровича Абрамовича. Обидва брати виросли в інтелігентній українській сім'ї і були виховані в національно-патріотичному дусі. Один із учнів Петра Абрамовича по Волинській духовній семінарії в Житомирі, так описував свого колишнього вчителя: «Вирісши у самій гущі українського села, він та вся їх родина були переконані українці. Сам знав з дитинства біду, тому був дуже скромний, працьовитий, сумлінний і до того кликав учнів. Дуже кохався в книжці, тому багато набував книжок для своєї власної бібліотеки, та й нас заохочував любити книжку і вміти її використовувати» [144, с. 5].

Варто також додати, що в 1918 році наймолодший із братів – студент Харківського ветеринарного інституту Федір Абрамович був замордований більшовиками, а мати померла, отримавши звістку про це[там же]. Не дивлячись на те, що нічого по справжньому кримінального в діяльності П. Абрамовича не було, впродовж всього свого життєвого шляху він зазнав переслідувань з боку радянської влади. Із 1930 по 1933 рік він працював в Сумському інституті соціального виховання, а після звільнення на деякий час перебрався в місто Лубни, а в 1935 році переїхав разом із сім'єю до Ніжина, де був зарахований до складу кафедри української мови та літератури Ніжинського педагогічного інституту. В роки «великого терору» в даному навчальному закладі була викрита контрреволюційна організація на чолі із директором педінституту М. Загребським. Не дивлячись на те, що останній рішуче реагував навіть на найдрібніші натяки щодо нелояльності членів свого педагогічного колективу до влади, що ставала причиною звільнення викладачів та відрахування студентів, сам він став жертвою наклепу і був звинувачений в буржуазному націоналізмі. Початком для політичних чисток став лист-наклеп колишнього викладача даного навчального закладу Я.К. Гончаренко, повний текст якого опублікований в монографії Г.В. Самойленко. В цьому листі поміж іншого згадувалося й ім'я П.Н. Абрамовича:

«...працював в Житомирському інституті викладачем української мови. Знаючи стверджують, що він був свого часу ізольований органами НКВС» [219, с. 267-269]. 17 вересня 1937 року його звільнили із педінституту, після цього він переховувався в м. Суми, де його і застала радянсько-німецька війна.

В особових справах викладачів Сумського педінституту зберігається коротка автобіографія О.М. Файта, про якого згадувалося в наказі директора Сумського педінституту від 13 травня 1933 р. В його автобіографії вказується, що він походив із сім'ї робочих, став вчителювати після закінчення педкурсів. В 1931 році закінчив Київський інститут професури соціального відділу [40, арк. 14]. Він був звільнений із роботи в Сумському педінституті 1 вересня 1934 року у зв'язку з ліквідацією історичного факультету в даному навчальному закладі [там же, арк. 15], а із 14 вересня 1934 року він був призначений завкафедрою історії Ніжинського педінституту [219, с. 259]. Як і у випадку П. Абрамовича, прізвище О.М. Файта фігурувало в згаданому вище листі-наклепі, де стверджувалося, що він був пов'язаний із «ворогом народу» Йосипчуком ще із 1920 року. Файт також був заарештований і давав показання проти М. Загорецького.

Не дивлячись на всі спроби директора Сумського педінституту П. Гудзенка довести свою лояльність, він все ж був знятий із роботи. На його місце прийшов білорус Л.Т. Кошко, котрий також недовго протримався на своїй посаді. Новим директором у квітні 1934 р. став росіянин за національністю І. Семенов, котрий вже в жовтні того ж року отримав догану від Сумського міського партійного комітету «за притуплення класової пильності, що виявилось у несвоєчасному знятті з роботи в інституті лектора Симоненко, бувшого члена СВУ» [41, арк. 13].

Як зазначає відомий історик О. Комарніцький, на початку 1930-х рр. частка українців в Сумському ВНЗ становила 93,2%, росіян - лише 4,2% та 1,7% євреїв [156, с. 154]. До всього цього варто додати, що вся документація в даному навчальному закладі повністю велася на українській мові. Такі показники в регіоні із великою часткою російськомовного населення, очевидно, викликали обурення з боку партійних органів. Відповідно до розпорядження НКО УСРР з вересня 1933 р. навчання в Сумському педінституті стало вестися за двома

мовними секторами: українським (завідувач С. Панченко) і російським (завідуюча – А. Алмашина). Проте в 1933/34 навчальному році 98% заяв були подані на український сектор, тому інститут був змушений укомплектувати п'ять груп замість передбачуваних трьох. Всі групи українського сектору були укомплектовані із перебільшенням (прийнято 170 студентів замість запланованих 150), тоді як по російському сектору не дивлячись на популяризацію російської мови був недобір (108 чоловік замість 120). Керівництву вузу було вказано на незадовільну постановку пропагандистської роботи серед населення Сумщини і рекомендовано уникати такої проблеми в майбутньому[153, с. 42].

Боротьба із націоналізмом негативно впливали і на навчальний процес, а багато студентів, котрі при написанні дипломних робіт керувалися «контрреволюційними настановами» К. Вишневської та П. Абрамовича, під час захисту отримували незадовільні оцінки. Протокол кваліфікаційної комісії Сумського педінституту по розгляду захисту дипломних робіт випускників 1933 року показує, як проходив цей процес. Так, на об'єднаному засіданні кафедр літератури, мови і педагогіки, 19 квітня 1934 року безпартійний викладач кафедри літератури К.А. Симоненко заявив: «знову треба констатувати, що випускники нічого не роблять в справі підвищення своєї кваліфікації. Викладачі Абрамович та Вишневська протягували буржуазно-націоналістичні концепції, а ви продовжуєте цю ж лінію, що видно із відповідей на запитання. Ми говорили про надмову Грушевського як фашистську, а не лише як про помилки. Ви посилаєтесь на Тимченко, Немчинова, а не читаєте наших журналів. Тимченко повторює Грушевського. А чому не використано статті Хвилі, Качанова, ухвали пленумів ЦК партії». При цьому, як зазначалося на засіданні, «студенти Рябчунова і Цапов відмічають, що користуватися Тимченко не можна. Багато перекручень. Він орієнтується на якусь штучну, вигадану мову. Погляди його суто буржуазні «махрово-фашистські» [55, арк. 79].

Боротьба із «буржуазним націоналізмом» в Сумському педінституті позначилася і на долі окремих викладачів, котрі впродовж 1933/34 навчального року були звільнені із інституту. Так, 29 листопада 1933 р. був звільнений доцент

української мови В.Л. Лесік, котрий «організував групу студентів на вшанування пам'яті Хвильового під час похорон. Коли по учбовим планам йому було зменшено кількість годин, то Лесік викинув гасло «йде розгром української мови»» [45, арк. 32]. 12 березня 1934 п. був звільнений лектор кафедри літератури М.Г. Василенко «за протаскування буржуазно-націоналістичної контрабанди у викладенні української літератури, за буржуазно-націоналістичні характеристики окремих письменників (І. Франка, В. Винниченка, Лесі Українки, Г. Чупринки)» [там же, арк. 76]. Згаданий вище К.А. Симоненко, не дивлячись на свою активну боротьбу із націоналізмом, в 1934 році був звільнений із посади завідуючого кафедрою літератури як «класово-ворожий елемент радянської влади», «в минулому перебував членом контрреволюційної організації (СВУ), брав активну участь в роботі цієї організації, за що був під арештом. Аспірантом НДІ Шевченка в Харкові перебував в націоналістичному угрупованні разом з керівництвом цього інституту проводив націоналістично-контрреволюційну діяльність в цьому інституті. Працюючи в Сумському педінституті не загострював питання класової боротьби з націоналізмом та не піддавав жорсткій критиці націоналістичних творів і течій в літературі, що говорить за те, що він до цього часу не відмовився від своїх попередніх політичних переконань» [42, арк. 158-160; 153, с. 37, 38].

Але найбільш трагічною стала доля завідуючого українським сектором С.І. Панченко, котрий 20 лютого 1935 року був знятий із посади викладача педагогіки Сумського педінституту як націоналіст і дворушник, котрий «працюючи в інституті в 1934/35 р. р., коли було виявлено групу лекторів націоналістів, контрреволюціонерів - Панченко всебічно прикривав їх і сприяв їх ворожій діяльності» [109, арк. 10]. 17 вересня 1937 р. він був заарештований і звинувачений «в належності до антирадянської української націоналістичної організації, проведенні антирадянської агітації і висловлюванні терористичних намірів» [там же, арк. 91] та засуджений до розстрілу.

Зазначимо, що в 1934-35 рр. радянська влада не пішла на остаточне згортання українізації, було припинене розширення мережі російськомовних навчальних закладів. В багатьох навчальних закладах, в тому числі і в Сумському

педінституті, продовжували залишатися російські групи, однак лише до повного закінчення навчання, в той час як нового набору вже не проводилося[145, с. 43]. Проте певне послаблення переслідувань педагогів в умовах нестачі кваліфікованих кадрів зовсім не означало остаточного припинення репресій. В міру наближення часу «великого терору» 1937-38 рр. звільнення викладачів із інститутів за різноманітні «націоналістичні збочення» ставали причиною нових політичних справ проти них. Співробітники НКВС при викритті штучно створених ними антирадянських організацій часто шукали «ворогів народу» серед вихідців із «соціально-чужих» прошарків населення, тих, хто служив під час Громадянської війни в антирадянських арміях чи був учасником інших партій. Це можна цілком простежити на прикладі репресованого педагога С.І. Панченко.

Під час додаткового розслідування М.В. Бутко давав 31 серпня 1963 року наступні показання: «[...]Він (Панченко - авт.) працював в Сумському педінституті керівником студентської практики. Робота ця не була викладацькою, педагогічною, а була чисто організаційною справою, тобто в його завдання входило розподілити студентів по школах міста та області, домовитися зі школами про проведення практики студентів і т. п. Крім того, Панченко було доручено організувати соціалістичне змагання студентів ... Панченко працював в нашому інституті недовго, всього півтора року перед його арештом. До арешту Панченко був виключений з партії». Далі М.В. Бутко показав, що «Панченко був виключений з партії за те, що приховав свою приналежність у минулому до УКП. Крім того, йому пред'явили претензії в тому, що в звітах, інформації про хід соцзмагання він допускав перебільшення, тобто займався оковамилюванням, мабуть, бажаючи показати свою роботу в кращому світлі» [109, арк. 54зв., 55].

Справа проти С. Панченко базувалася на його власному зізнанні та показаннях інших викладачів, зокрема згаданого вище М.В. Бутко та С.М. Гажієнко. Даючи показання проти обвинуваченого, М.В. Бутко в листопаді 1937 року нібито давав наступні показання: «Мені відомо, що в минулому в 1921-1922 році він перебував на керівній роботі в УКП. Будучи в Київському губкомі УКП він виконував обов'язки секретаря У 1930 або 1931 року точно не пам'ятаю

Панченко брав активну участь в редакції книги «1905 рік на Сумщині», де вихвалялися есери, меншовики, трудовики та інші антирадянські партії і там же свідомо фальсифікувалася дійсна історія / боротьба робітничого класу за радянську владу. У 1932-33 році Панченко, будучи заступником директора з навчальної частини машинобудівного інституту перекручував національну політику в своїй роботі, що проводиться полягала в тому, що видавав накази про заборону розмовляти російською мовою всім студентам інституту, а також і всім працівникам. Спеціально вивішував оголошення про заборону розмови російською мовою, тобто проводив насильницьку українізацію» [там же, арк. 34]

Під час повторного допиту в 1963 році М.В. Бутко показав, що про свою бесіду із співробітником НКВС в 1937 році нічого не пам'ятає. Не пам'ятав він і того факту, чи підписував якісь протоколи [там же, арк. 57зв.]. Так звані провали в пам'яті М.В. Бутко викликають багато питань. Про його особисту роль в репресіях в Сумському педінституті говорити дуже складно. В показаннях від 31 серпня 1963 року він свідчив: «в педінституті ніколи ніяких націоналістичних груп не було. У всякому разі, мені про це нічого невідомо, а я з 1931 по 1937 рік був секретарем партійної організації інституту. Я пам'ятаю, що на партбюро розбирали питання про погляди націоналістичного порядку у викладача історії України на прізвище Арфа, який в інституті працював всього один рік. Крім того, були претензії до безпартійного викладача української літератури Симоненко, який нібито поділяв погляди суб'єктивістів, так званих «справжніх соціалістів». Але це було в одиничних випадках, а про будь-які об'єднання, групах націоналістичного спрямування мені відомо не було» [там же, арк. 56зв.]

В наказі від 5 вересня 1936 року за підписом тодішнього в. о. директора інституту Шевченко вказувалося: «Лектора Діамату і Істмату М.В. Бутко, що його виключили із партії за дворушництво – звільнити від роботи лектора та декана вечірнього інституту» [48, арк. 33]. Однак вже із 1 жовтня того ж року наказом директора І.Д. Семенова він був відновлений на своїй посаді [там же, арк. 58]. В подальшому був переведений на посаду завідуючого робітфаком до ліквідації останнього в 1939 році [52, арк. 15]. В Сумському педінституті до серпня 1941

року, коли був мобілізований до лав Червоної армії, брав участь в обороні Ленінграду, де й залишився після війни. Помер в грудні 1986 року в Санкт-Петербурзі.

Згідно протоколу допиту С.І. Панченко від 28 вересня 1937 рок, він нібито дав наступні показання: «[...]З осені 1933 року, працюючи в Сумському педагогічному інституті лектором історії педагогіки, я гальмував розворот боротьби парторганізації проти контрреволюційної націоналістичної небезпеки, беручи дозвіл тих чи інших питань національної політики партії, я їх не проводив до кінця. Зокрема, знаючи наявність контрреволюційно налаштованої групи в особі мене, Куриленко, Алмашиної і посібника Малинковича я не виявив необхідної наполегливості перед парторганізацією про їх розкриття [...] Для того, щоб уникнути викриття себе і своєї діяльності, я намагався увійти в довіру комуністки Алмашиної для захисту самого себе. В результаті, піддавшись моєму впливу, Алмашіна активно захищала мене при нападках на мене з боку комуністів [...]» Далі приводяться Свідчення про обставинні звільнення викладача Й.М. Куриленко: «У 1933 році, після опрацювання листопадового пленуму ЦК ВКП (б) стояло питання про виключення мене з партії, але завдяки захисту мене з боку Куриленко, Алмашіної та інших я був залишений в рядах партії. Так само в 1934 році довелося захищати і відстоювати під час чистки партії Куриленко, але відстояти не вдалося завдяки наполегливості парторганізації»[109, арк. 14зв.]

У вже згаданому наказі від 26 серпня 1933 р. згадувалося, що викладач історії всесвітньої літератури Й.М. Куриленко, член кафедри мовознавства, «не виконав дорученого йому завдання і не сигналізував про наявність націобуржуазних настроїв з боку Абрамовича, Вишневської, Арфи та бачивши недбайливо поставився до виконання своїх обов'язків, винести йому сувору догану» [45, арк. 23, 23зв.]. Останній працював в педінституті із 6 березня 1932 року і 15 грудня 1932 року був відкликаний для роботи в культпромі МПК[43, арк. 47]. Однак в подальшому він повернувся до роботи в навчальному закладі. В особових справах викладачів педінституту міститься характеристика на Й.М. Куриленко, датована 24 лютого 1934 року. В ній приводяться короткі біографічні

відомості, а також згадується, що Куриленко за час попередньої роботи «провадив активну боротьбу в розкритті буржуазно-націоналістичної контрпропаганди, що мало місце минулого навчального року». В даному документі рада інституту і дирекція просили надати Й.М. Куриленко кваліфікацію доцента російської літератури[43, арк. 46]. Л.В. Корж приводить витримку із документу, в якому свідчиться про звільнення його із роботи «за зв'язок з куркульським елементом ... незадовільне викладання літератури ... та недостатню активність у боротьбі з націоналізмом, що виявилось під час чистки партії» [153, с. 34]. В справі, на яку вона посилається (Р-2817, оп. 1, спр. 232, арк. 46-48) такого тексту не міститься, однак факт звільнення Й.М. Куриленко підтверджується іншими джерелами.

Як свідчить М.В. Бутко, Д.Н. Малінкович, котрий очолив кафедру історії після звільнення П. Арфи, під час радянсько-німецької війни був на фронті, а після демобілізації проживав в Києві і спокійно вийшов на пенсію. Інша згадана особа, А.Є. Алмашина, котра працювала завідуючою кафедрою педагогіки, в післявоєнні роки повернулася на роботу в Сумський педінститут, де пропрацювала до 1958 року. За словами М.В. Бутко, «при обговоренні питання виключення Панченко з партії захищала його, тобто він був співробітником її кафедри і, мабуть, вона його краще знала. Куриленко працював в інституті недовго, був членом партії, але активно себе в партійному житті не виявляв» [109, арк. 57зв.]. С.М. Гажієнко, котрий давав показання проти С. Панченко, був лектором Сумського обкому партії, загинув під час радянсько-німецької війни. Під час додаткового розслідування А. Алмашина заявила, що органи НКВС ніколи не допитували її про пропозиції вступу до антирадянських організацій, а свого перебування в УКП С. Панченко ніколи не приховував[там же, арк. 86зв.].

Від репресивних заходів постраждали і декілька студентів Сумського педінституту, котрих відраховували за найменші ознаки нелояльності до існуючого режиму. 17 вересня 1937 р. «за контрреволюційний наклеп на колгоспи в радянську пресу» був відрахований студент 1-го курсу фізико-математичного факультету Сумського педінституту В.А. Ткаченко[49, арк. 271]. В його кримінальній справі містяться матеріали, що характеризують обставини його

виключення із педінституту. В ході розмови в гуртожитку з іншими студентами, коли один із них почав говорити про те, що колгоспники стали заможнішими, посилаючись на передову статтю газети «Правда» про культурне життя селянства, В. Ткаченко висловив сумніви в цьому і сказав, що преса невірно пише, в колгоспах погано живуть, а колгоспники босі і голодні. Це призвело до конфлікту, про який стало відомо керівництву навчальним закладом, його викликали в міськком комсомолу, в партосередок и бюро комсомолу педінституту[29, арк. 42]. Після виключення його із навчального закладу партійна організація педінституту прийняла рішення довести до відома органи НКВС про його воложу фашистську вилазку[там же, арк. 13].

6 березня 1938 року він був заарештований, а в ході допиту 21 травня він зізнався в наступному: «Контрреволюційну агітацію серед молоді - учнів Сумського педінституту, де я вчився, я проводив за завданнями мого батька Ткаченко Андрій Петровича, який є запеклим ворогом радянської влади. Батько мій систематично протягом останніх 3-х років, разом зі своєю дружиною, моєю матір'ю Ткаченко Тетяна Євдокимівна, вдома у себе всіляко опошляли радянську владу і її заходи, одночасно вихваляючи польський і німецький фашизм. Будинки батько мені і молодшій моїй сестрі прищеплював ненависть до радвлади, забороняли нам читати книги радянських письменників і газети, не пускали в кінотеатри і навіть забороняли слухати радіо, доводили нам, що все це вороги ... Переконавав мене батько, що радвлада тимчасове явище, що при радвлади жити важко і неможливо, що радвлада скоро буде повалена Польщею і Німеччиною. Батько мій всіляко дискредитував колгоспний лад, говорив, що при колгоспному ладі колгоспники знаходяться в поневоленні, що жити набагато краще і легше одноосібно ... Я став несправним ворогом радянської влади» [там же, арк. 15, 15зв.]. За контрреволюційну діяльність 19-річний В.А. Ткаченко був засуджений на 10 років таборів.

Як учасник вигаданої «контрреволюційної націоналістичної організації» в квітні 1938 року був заарештований студент 4-го курсу Сумського педінституту П.М. Бурлака, чий батько в 1933 р. був розкуркулений. Останній нібито проводив

із студентами «контрреволюційні» бесіди («останнім часом немає товарів, макулатури, взуття», «1 пуд зерна [16,38 кг - авт.] від колгоспів беруть по 1 крб., а в магазині ми купуємо 1 кг хліба за 90 коп.» [27, арк. 9зв.]) В ході допитів він в усьому зізнався і навіть дав показання на викладачів педінституту (наприклад, П.Е. Ростовського). Однак під час повторного розслідування він заперечив попередні показання та заявив: «під впливом розмов в камері, де говорили, що для того щоб прискорити слідство, потрібно називати осіб, завербованих в контрреволюційну організацію, я вирішив дати неправдиві свідчення... Стверджую, що я в ні в яких контрреволюційних організаціях не брав участі і Ковальов мене ніколи в них не вербував» [там же, арк. 11, 11зв.]. В січні 1939 р. він звільнений із-під варти, а його справа закрита.

Впродовж 1937-38 рр. із складу студентів Сумського інституту були відраховані декілька осіб, котрі були заарештовані органами НКВС. Так, зокрема, 28 червня 1937 р. із педінституту був відрахований студент 4-го курсу фізико-математичного факультету Я.Г. Оніщенко «за систематичні контрреволюційні троцькістські розмови», а його однокурсникам Батюку М.К. та Гончаренко М.М., «які знали про контрреволюційні погляди Оніщенка і невчасно повідомили» директора Л.В. Гаркушу, була оголошена сувора догана з попередженням [49, арк. 195]. 11 вересня 1937 року він був заарештований та невдовзі засуджений до заслання на 5 років у віддалені місцевості СРСР [211, арк. 219]. Відомо також, що були заарештовані студенти М.М. Сидоренко (арешт 23.04.1935 р., 3 роки таборів) [там же, с. 232] і П.І. Калініченко (він був заарештований 7.01.1937 р., але 15.09.1937 р. його справа закрита [там же, арк. 196]).

Кількох студентів відрахували під час проведення педагогічної практики в школах і, вірогідно, вони також були заарештовані: М.П. Дорожко (4-й курс Природничого факультету), М.М. Пономаренко (4-й курсу фізико-математичного факультету) та Г.Я. Богулець (2-й курсу фізико-математичного факультету). Всі вони були відраховані зі складу студентів ВНЗ після того, як були зняті із роботи в школі 10 жовтня 1937 року «з мотивів незабезпечення комуністичного виховання дітей» [49, арк. 318]. Студенти-заочники М.І. Побігайло і О.В.

Золотарьов (1-й курс природничого факультету) і О.М. Скитський (3-й курс фізико-математичного факультету) були зняті із роботи в школі «як вороги народу» (очевидно, репресовані), що також стало причиною їх відрахування із Сумського педінституту [там же, арк. 319].

Було також заарештовано декілька студентів робітфаку, прив'язаного до Сумського ВНЗ: так, 14 червня 1935 року були заарештовані студенти Робітфаку І.Ф. Борисов [211, с. 271], О.А. Максименко [там же, с. 296], В.Я. Комісар [там же, с. 305], М.Г. Тищенко М.Г. [там же, с. 331] і О.М. Скоробагатько [там же, с. 325]. 27 червня був заарештований студент 4-го курсу робітфаку М.Р. Вороненко [там же, с. 275]. 21 жовтня 1935 року із складу робітфаку був відрахований І. Савченко як «сформований класовий ворог Радвлади»: «за систематичні спізнювання та невідвідування занять без поважних причин, що дезорганізувало заняття, своєю недисциплінованістю, за пияцтво, своїх контрреволюційних віршів між студентами» [46, арк. 48, 48зв.]. А вже 29 жовтня того ж року він був заарештований органами НКВС та засуджений на 3 роки таборів [211, с. 230].

Таким чином, впродовж 1930-х рр. в Сумському ВНЗ були проведені масштабні політичні чистки. За активної участі партійної організації десятки викладачів були звільнені із роботи в педінституті, частина із них в подальшому зазнала репресій від радянської влади. Було виключено також багато студентів, декілька із них також стали жертвами політичних репресій з боку сталінського режиму.

3.2. Репресії в Глухівському ВНЗ

Політичні чистки в Глухівському ВНЗ, як і в інших навчальних закладах УРСР, проходили за активного посередництва глухівської партійної організації. В досліджений період даний навчальний заклад зазнав кількох реорганізацій. В 1930 році на базі Глухівського педтехнікуму був утворений Глухівський інститут соціального виховання, котрий в 1933 році був реорганізований в Глухівський

педінститут із трирічним терміном навчання, котрий готував вчителів для середніх на п'яти факультетах: математичному, фізичному, мовно-літературному, історичному та агробіологічному. Однак вже в 1937 році замість педінституту був утворений Глухівський вчительський інститут із двома факультетами та дворічним терміном навчання. В такому вигляді учительський інститут проіснував до 1954 року.

Впродовж всіх цих років Глухівський ВНЗ пережив найбільш трагічні сторінки своєї історії. Студенти та викладачі Глухівського учительського інституту стали свідками жахливого голоду на селі, спричиненого діями радянської влади і саме цей факт вплинув на їх подальшу долю. Під час колективізації в села було мобілізовано професорсько-викладацький і студентський склад ВНЗ для пропагандистської роботи. Ф.Д. Овчаренко згадував в своїх мемуарах: «...мене було обрано секретарем комсомольської організації інституту. В 1930-1931 рр. за нашою організацією були закріплені села Студенок, Слоут, Береза, де ми були для партосередків цих сіл рушійною силою по проведенню колективізації. Я пам'ятаю, в с. Студенок, де важко йшла ця справа, нам доводилося вмовляти сільських господарів вступати до колгоспу. Ми викладалися перед ними в своїх доказах переваг артілі перед одноосібним господарством. Декілька родин середняків не йшли на нашу агітацію і їхній долі ми не позаздрили: вони підлягали додатковим завданням на хлібоздачу державі і справа закінчувалася розпродажем майна... а дві родини були переселені на Соловки, як співники класових ворогів» [186, с. 32]. В той же час 23 червня 1931 р. комуністка Фрадкіна на загальних зборах Глухівського ІСВ констатувала, що у селах переважно працювали лише студенти, а викладачі майже нічого не робили [154, с. 259]. Очевидно, проявлена пасивність під час політичних і господарських кампаній, а також розмови про голод на селі стали безпосередньою причиною переслідувань багатьох викладачів даного навчального закладу.

Показовою стала справа директора Глухівського ВНЗ Ю.Я. Рожкова, росіянина за національністю, котрий, за спогадами Ф.Д. Овчаренко, «вільно володів і користувався українською мовою». Він очолював інститут в тяжкі роки

голодомору і за свідченнями сучасників був хорошою людиною. Так, наприклад, Ф.Д. Овчаренко згадував в своїх мемуарах про нього наступним чином: «...наді мною тяжіла сумна звістка від батьків, які листом сповістили мене, щоб я приїхав побачитись, бо голод швидше зведе їх у могилу. Попросився я на прийом до директора інституту Рожкова Юрія Яковича, показав йому листа від батьків, попросив дозволу звільнитися від навчання і рятувати батьків від загибелі... Доброю людиною був мій директор. Він сказав мені: «Зарадимо ми вашій біді, видамо вам півтора пуда пшениці з фуражного запасу, і терміново везіть її до батьків». З безмежною вдячністю і радістю я, мов на крилах, летім з цим рятівним дарунком до зголоднілих батьків...» [186, с. 45, 46]. Однак проявлена добродушність в роки панування сталінського тоталітарного режиму розцінювалася як слабкість, саботаж державних настанов та послужили обвинуваченням проти росіянина Ю.Я. Рожкова в українському націоналізмі.

Центральне місце в його справі стали звинувачення зі сторони викладачки Х.В. Лопатень. Остання, не дивлячись на наявність вищої освіти (вона закінчила інститут народної освіти в м. Чернігів, за спогадами Ф.Д. Овчаренка була однією із «найгірших і бездарніших викладачів»). Ю.Я. Рожков після таких звинувачень виїхав до Росії, де, за свідченням Ф.Д. Овчаренка, решту життя пропрацював в Орловському педінституті [там же, с. 42]. Однак в справі репресованого педагога М.М. Балишева міститься довідка, згідно якої Ю.Я. Рожков в 1936 році був репресований курським облуправлінням НКВС [102, арк. 52]. Враховуючи, що репресії в 1934-35 рр. було відносно м'якими і справи багатьох заарештованих «ворогів народу» закривалися, або ж вони отримували порівняно невеликі терміни ув'язнення (3 – 5 років), можна припустити, що така доля чекала і колишнього директора Глухівського ВНЗ. Однак даний факт потребує уточнення.

Очевидно, Х.В. Лопатень відіграла значну роль в розгортанні політичних репресій в Глухівському ВНЗ, беручі найактивнішу участь у викритті міфологічних «ворогів народу». За її власними свідченнями, в 1932 році вона перебралася до м. Глухова, де влаштувалася на роботу в технікум механізації сільського господарства, але вже на початку 1933/34 навчального року перейшла

на роботу в Глухівський комбінат (об'єднував педінститут, педтехнікум і робфак), де пропрацювала до січня 1936 року. Вона працювала в якості завідуючою навчальною частиною педтехнікуму і викладала історію народів СРСР на літературному факультеті учительського інституту[94, арк. 123, 123зв.].

Працювати в інституті вона почала в тяжкі роки голодомору та розгрому так званої «націоналістичної контрреволюції» в радянських інститутах. Про її роль в репресіях свідчать документи. Так, наприклад, на закритому засіданні партійної організації Глухівського ВНЗ 22 серпня 1935 року вона брала найактивнішу участь у викритті викладача С.К. Сахариленко. Всі його минулі «помилки» («звільнення від роботи в МК з тих же мотивів, грубе поводження зі студентами, помилки в робочому плані») Х.В. Лопатень назвала свідомою ворожою діяльністю. Під час додаткового розслідування в 1956 році Х.В. Лопатень говорила вже цілком протилежні речі і охарактеризувала репресованого викладача виключно із позитивного боку. К.С. Сахариленко був розкритий при перевірці партійних документів і виключений з партії, як троцькіст-дворушник, що приховав своє соціальне походження при вступі в партію і по цій же причині органами НКВС був притягнутий до відповідальності. Єдиним фактом його «антирадянської агітації» був лист до секретаря РВК Гетьманця, датований літом 1930 р., в якому критикував колективізацію і хлібозаготівлі. Допитані у справі свідки ніяких фактів антирадянської агітації з боку С.К. Сахариленко не давали. 4 листопада 1935 року справу було припинено, але постанову про припинення справи не було скасовано і справу було направлено на розгляд особливої наради при НКВС СРСР. В результаті С.К. Сахариленко був засуджений на 3 роки таборів[там же, арк. 33, 122, 123зв., 129].

Звертаємо увагу на факт, що у викритті С.К. Сахариленко активну участь брали як студенти, так і викладачі. При цьому звинувачення в його бік були вкрай суперечливі. Студенти, очевидно, були невдоволені з приводу високих вимог свого викладача і, виходячи із цього, заявляли про незадовільне викладання з його боку. На думку багатьох студентів, їх низька успішність була пов'язана із тим, що С.К. Сахариленко заплутано викладав. У зв'язку із цим на нього були жалоби.

Викладач Овчаров на зібранні членів колективів профспілок від 23 серпня говорив, що чув від студентів, що С.К. Сахариленко говорив студентам-неукам: «ти відповідаєш, як колгоспна баба». А студент Самоброд на тому ж зібранні сказав: «Як не маскується класовий ворог, але врешті-решт він не може не показати свої ріжки. Ми, студенти, говорили не один раз, що Сахариленко нас не задовольняє своїм викладанням, ми говорили про його брутальності по відношенню до студентів, впливають з його контрреволюційної суті» [там же, арк. 44]

Звертає на себе увагу і той факт, що поміж основних своїх звинувачень (троцькізм і приховування соцпоходження), С.К. Сахариленко був звинувачений також в українському націоналізмі. Не дивлячись на поняття троцькізму і націоналізму були абсолютно не сумісні, при вивченні архівних документів виникає враження, що партійні органи не бачили великої різниці між цими поняттями. 3 березня 1937 року був заарештований голова Смілівського районного виконкому М.М. Балишев за зв'язок із націоналістами в Ніжинському педінституті і за прикриття троцькістів в Глухівському ВНЗ. Поміж іншого, М.М. Балишев запропонував директору Глухівського педінституту Л.В. Гаркуші залишити С.К. Сахариленко на роботі в навчальному закладі і видати йому гроші для поїздки до Чернігова в Обком КП(б)У для реабілітації за звинуваченням його в троцькізмі. За кілька днів до арешту С. Сахариленко, М. Балишев запропонував парторганізації педінституту зняти нього догану, винесену йому комісією з чистки. [102, арк. 69, 70].

Серед звинувачень на адресу М.М. Балишева приводився той факт, що він прикривав троцькіста Вакуленко, котрий працював в сільськогосподарському інституті і, не дивлячись на ворожу діяльність останнього, не прийняв ніяких заходів для усунення його з роботи. Коли ж Л.В. Гаркуша підняв питання про троцькістську діяльність Вакуленко, М. Балишев запропонував такі розмови припинити, сказавши в адресу Л.В. Гаркуші: «Ми його знаємо більше тебе, а ти вперто хочеш нав'язати свою думку». Натомість М. Балишев ініціював перевірку

Л.В. Гаркуші як директора педінституту і домогся виключення його із партії. Але в подальшому Л.В. Гаркуша в партії був відновлений [там же, арк. 70].

Л.В. Гаркуша – типовий представник вихованців ленінсько-сталінської інтелігенції. Маючи кримінальне минуле та запламувавши свою біографію короткочасною службою в білій армії, цей діяч зміг зробити блискучу кар’єру. Отримавши заочно, не відриваючись від роботи на виробництві, повну середню і вищу педагогічну освіту, Л.В. Гаркуша очолював два вищих навчальних заклади в найтрагічніший в їх історії час. Спочатку із вересня 1934 року по січень 1936 року він був директором Глухівського педінституту, беручи активну діяльність в політичних чистках та викритті «ворогів народу» в даному навчальному закладі. Із 1936 по 1940 рік він займав посаду директора Сумського педінституту. Накази по інституту за його підписом (відрахування студентів за антирадянські висловлювання та заохочування наклепів в студентському середовищі, звільнення викладачів із роботи в інституті із подальшим інформування органів НКВС про їх ворожу діяльність в навчальному закладі) характеризують його боротьбу із «ворогами народу».

Досить показово, що згаданий М.М. Балишев напередодні свого арешту каявся і закликав до боротьби із націоналістами і ворогами народу. В лютому 1937 року на районних партійних зборах він заявив, що після переведення його в червня 1933 року до Глухів він опинився в оточення націоналістів (Сарайлова, Вакуленко, Сахариленко, Рожкова та інших) і при цьому застерігав, що більшість із них змогли пройти чистку партії і залишилися перевіреними [там же, арк. 112]. Ясна річ, що такі заяві, тим більше від заарештованих «ворогів народу», ставали поштовхом до пошуку нових політичних злочинців.

В добу «великого терору» Глухівський ВНЗ пережив найстрашніші сторінки своєї історії. В серпні 1937 р. був заарештований і засуджений до розстрілу поляк С.Є. Мецелинський як учасник вигаданої націоналістичної організації та за антирадянську агітацію. Так, «...в період із 1934-1937 рр. працюючи викладачем учительського інституту в м. Глухові, систематично проводив серед викладацького складу і студентів контрреволюційну фашистську пропаганду

засуджуючи політику партії, доводячи, що колективізація веде до погіршення становища селян і, що в результаті колективізації загинуло 3 мільйони чоловік...»[105, арк. 54]. Звинувачення проти С. Мацелинського базувалося на його власному «чистосердечному» зізнанні. Із матеріалів справи не можна точно сказати, було це «зізнання» здобуте від заарештованого під час тортур, або ж співробітники НКВС просто змусили підписати його вже готовий бланк. Репресований педагог «зізнався» про антирадянські розмови проти колективізації та заходів партії на селі, котрі вів із іншим викладачем даного ВНЗ М.Х. Чайкою.

М.Х. Чайка був заарештований в березні 1938 року і засуджений до розстрілу. При цьому, судячи з усього, ніяких навіть поверхневих розслідувань в його справі не проводилося, так як в даній справі його прізвище фігурує лише одним серед багатьох інших. Єдиною темною плямою в біографії М.Х. Чайки було те, що його батько був при царизмі жандармом, в 1926 році позбавлений виборчих прав, через свою минулу діяльність ніде не міг влаштуватися на роботу і знаходився на утриманні своїх дітей[80, арк. 134]. Цей факт підтверджує в своїх мемуарах і Ф.Д. Овчаренко, котрий згадуючи про М.Х. Чайку, пише: «...За яку провину постраждала ця людина? Знову ж таки, соціальне походження, бо його батько, за доносом, був під час Першої Світової війни прапорщиком» [186, с. 40, 41].

Новим поштовхом до викриття антирадянських націоналістичних організацій стали показання обвинуваченого С.Г. Брязкало, котрий під час допитів нібито «зізнався» в тому, що був завербований в антирадянську організацію студентом Янцур, котрий прибув в СРСР із Польщі по завданню ОУН, і Г.С. Костенецьким, котрий був польським шпигуном. Вони нібито доручило йому вербувати інших в дану організацію, з чим С. Брязкало нібито впорався, завербувавши сюди кількох викладачів Глухівського учительського інституту. Серед названих ним були П.М. Кривоножко та І.М. Піонтковський[79, арк. 26, 27].

П.М. Кривоножко був заарештований 19 березня 1938 року і засуджений на 10 років таборів. За його свідченнями 12 осіб були заарештовані органами НКВС

за контрреволюційну діяльність[там же, арк. 30]. В жалобі на адресу голови Верховного суду СРСР від 7 січня 1939 року П.М. Кривоножко писав: «[...]Підставою для звинувачення стали свідчення вчителя м. Конотопа Брязкало, з яким я в 1934-35 рр. працював разом в місті Глухові. Він показав, що завербував мене в організацію в липні 1936 року [...] Ці обставини вербування він 2 рази підтвердив на очних ставках. Показання Брязкало - ворожий наклеп, який викривається вивченням моєму житті [...] Ніякої конференції в школі для заочників не було в Глухові. З Брязкало я не бачився приблизно з травня м-ця 1936 року [...]»[там же, арк. 52]

Одночасно із цим, глухівським райвідділом НКВС було розкрито і ліквідоване контрреволюційне есерівське угруповання в Глухівському учительському інституті, що нібито ставило своїм завданням підготовку збройного повстання на випадок інтервенції, шляхом створення повстанських осередків з осіб незадоволених радянською владою. По цій організації були заарештовані викладачі інституту: 1) Д.А. Іваненко; 2) І.А. Кулак; 3) М.М. Табак; 4) К.П. Кулак; 5) І.М. Піонтковський[132, арк. 266]. Всі вони були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу.

Д.П. Іваненко під час допиту дав наступні показання, що він нібито в 1930 році був завербований в антирадянську націоналістичну організацію, де отримав завдання «проводити в педтехнікумі ідеї націоналізму, виховувати студентів у контрреволюційній націоналістичному дусі, розпалюючи і культивуючи ненависть до всього російського». Далі він дає показання про завербованих ним осіб, включаючи вже заарештованих по даній справі і стверджував, що дані викладачі викладали в інституті в націоналістичному дусі. Наприклад, за «зізнанням» обвинуваченого «Тарасенко і Кириченко викладали відрив України від Радянського Союзу і утворення особливо самостійної держави» [там же, арк. 100, 101, 102, 103].

Обвинувачений П.Т. Кострико свідчив, що викладач інституту П.К. Кулак нібито говорив: ««Всі ті заходи, які проводить радянська влада, це знущання над нашим українським народом. Коли ці муки над нашим народом закінчатся. ...

Представники Української РСР поставили собі за мету спеціально знищити український народ, ось з цією метою і довели українців, що вони самі виробники хліба, і вони ж самі вмирають сім'ями від голоду» [там же, арк. 142, 143, 144].

Всі репресії проходили в атмосфері взаємної підозрілості і наклепів. Радянська влада під боротьбою із «ворогами народу» маскувала об'єктивні реалії того часу, голод та інші жахливі наслідки політики сталінського керівництва. За буржуазний націоналізм були репресовані не лише учасники національно-визвольного руху, а й всі, хто виражав невдоволення діючим режимом, ставав жертвами доносів і т. д. При цьому громадяни стали жертвами репресій і звинувачень в націоналізмі, часто не маючи чітких уявлень про це поняття. Тодішня політична інтелігенція перебувала в самому viri цих подій. Більшовики прагнули замінити представників старої інтелігенції новою радянською, ідеологічно чистою. Як показує досвід тих років, в значній мірі більшовикам це вдалося.

РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ТА БОРОТЬБИ ІЗ ІНАКОДУМСТВОМ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ В 1939-1953 РР.

4.1. Послаблення репресій як результати зміни політики партії та реабілітація в 1939-1941 рр.

В історіографії початок згортання репресивних кампаній 1937-38 рр. пов'язують із постановою Ради Народних Комісарів СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства». А постанова РНК та ЦК ВКП(б) від 1 грудня 1938 р. «Про порядок узгодження арештів» була спрямована на зменшення масштабів репресій. Проте зменшення масштабів не означало остаточного припинення політичних репресій. По даним В. Васильєва, із 17 листопада 1938 р. до 20 лютого 1939 р. у віданні НКВС УРСР перебували слідчі справи на 24602 особи, а звільнено було 4006 осіб. Станом на 21 лютого 1939 р. в органах НКВС УРСР залишалися слідчі справи на 13131 особу[11, с. 134].

В умовах, коли співробітники НКВС контролювали майже всі сфери суспільного життя і відстежували найменші прояви нелояльності до влади, були виявлені чисельні об'єднання молоді, серед яких було багато дітей репресованих. Часом такі об'єднання носили відверто кримінальний характер, однак в поглядах співробітників каральних органів такі колективи майже завжди розцінювалися як відверто антирадянські або терористичні. Так, наприклад, в Сумах було виявлено групу молоді, котра об'єдналася у «Таємне товариство» з програмою й статутом «Народної волі». В лютому 1939 року по цій справі були заарештовані учень 10-го класу школи № 2 В.А. Савчук, учень 10-го класу школи № 1 М.Ф. Книш і учень фельдшерсько-акушерської школи. Д.М. Абакумов. Один із них був засуджений на 2 роки таборів, а ще двоє – на три[28, арк. 179]. Існування такої організації вкрай показове, адже Й.В. Сталін ще в лютому 1935 року заборонив історичні публікації про героїв «Народної волі», обґрунтувавши таке рішення тим, що «якщо ми на народовольцях будемо виховувати наших людей, то виховаємо

терористів» [12, с. 207]. В квітні 1941 року були заарештовані учні 10-го класу Д.М. Силка (5 років таборів), С.В. Сиротенко (10 років таборів) [211, с. 622, 700].

Однак в цілому варто констатувати, що для зазначеного періоду характерна масова реабілітація репресованих. Ці події часто вважають особистою заслугою нового керівника НКВС Л.П. Берії, однак він був лише виконавцем волі всемогутнього генсека Й.В. Сталіна. Не дивлячись на те, що мова йде лише про мізерну частку репресованих, із в'язниць і концтаборів було звільнено десятки тисяч людей, включаючи багатьох педагогів. Із них були зняті всі обвинувачення, більшість із них були відновлені в рядах партії. Так, М.З. Пономарьова в 1935 р. була виключена з партії та із 3-го курсу інституту червоної професури за зв'язок із своїм чоловіком, М.Я. Лебединським. Останній був заарештований у вересні 1935 р. як член контрреволюційної організації, за антирадянську агітацію та незаконне зберігання зброї і спецколегією Харківського облсуду засуджений на 3 роки позбавлення волі. Однак в подальшому всі політичні обвинувачення, пред'явлені М.Я. Лебединському, були визнані наклепницькими, а справа закрита. В березні 1938 р. Марія Захарівна була відновлена в лавах партії, і з цього ж року працювала в середній школі вчителем історії, а із 1939 р. – директором школи. Її чоловік теж був відновлений в партії та став працювати директором школи в Сумському районі [58, арк. 2, 2зв.]. Асистент кафедри хімії О.Й. Комлев, заарештований в квітні 1938 року як учасник повстанської націоналістичної організації, в 1940-41 рр. працював в якості наукового співробітника в Сумському інституті вдосконалення вчителів, а із початком війни був мобілізований на фронт. Після війни працював у Львівському педінституті (1946-47 рр.), а потім в Львівському університеті імені Івана Франка (1947-1961 рр., 1962-1971 рр.). Став відомим фахівцем в своїй галузі, автор більше 50 наукових робіт.

Як відзначає В. Васильєв, після припинення «великого терору» Політбюро ЦК КП(б)У протягом січня–лютого 1939 р. ухвалило дві постанови, які заохочували прийом до партії. Перед місцевими парторганами була поставлена задача своєчасно видавати документи комуністам та звернути увагу на 60 тис. кандидатів із простроченим стажем. Проте вже в травні 1939 р. Політбюро ЦК

КП(б)У змушене було констатувати незадовільний «валовим прийомом» до лав партії, в парторганізації часто приймалися сумнівні елементи. Не дивлячись на це, в серпні 1939 р. було ухвалене рішення видати до 1 вересня 1939 р. партквитки всім категоріям осіб, які бажали бути комуністами[11, с. 120]. Документи розкривають поняття того, кого відносилися до сумнівних елементів, значна частина із яких була виключена із лав партії. Так, кандидат в члени ВКП(б) із 1939 року С.Ф. Мінчук мав лише нищу освіту, що не завадило йому працювати вчителем неповній середній школі Хільчицького р-ну. 15 серпня 1940 року він був виключений із кандидатів в члени ВКП(б) по наступній причині: «мав 4 дружин, в побуті поводить ся як обиватель, до розлучення з останньою дружиною займався систематичними бійками і сварками, чим скомпрометував себе не тільки як комуніст, але і як учитель»[32, арк. 147]

Під час зазначеного періоду більшовики намагалися зміцнити викладацький склад ВНЗ за рахунок членів партії. Значно більше уваги стали приділяти пропагандистській роботі, а кафедри марксизму ленінізму стали центрами ідейно-політичного виховання студентів і професорсько-викладацького складу. В багатьох українських містах відкривалися курси перепідготовки пропагандистів і газетних робітників, вечірні університети марксизму-ленінізму. Так, напередодні радянсько-німецької війни 1941-45 рр. партійна організація Сумського педінституту нараховувала 65 чоловік, в тому числі 30 викладачів. Комсомольська організація – до 400 чол. Для викладачів був організований кружок по вивченню історії ВКП(б) [66, арк. 18] Переважна більшість комуністів, пропагандистів і редакторів газет поступала (або переводилися) на історичні факультети вузів, що дозволяло отримати необхідну освіту для їх роботи. Так, студент фізмату СДПІ С.В. Блажко в заяві від 4 січня 1941 р. писав «в зв'язку з тим, що я останнього часу з педагогічної роботи перейшов на роботу штатного пропагандиста РК КП(б)У і вважаю, що остання робота вимагає від мене більшого знання історичних наук, прошу перевести мене з фізмат факультету на історичний факультет, дозволивши з цього часу відвідувати лекції історичного факультету» [54, арк. 5]. Через два дні його прохання задоволене[там же, арк. 8].

Особливістю політичних репресій 1939-1941 рр. стали арешти співробітників НКВС, котрих обвинувачували в порушенні «соціалістичної законності», хоча по факту вони просто виконували настанови партії. Так, наприклад, начальник УНКВС по Чернігівській області А. Єгоров, якого М. Єжов призначив у лютому 1938 р., був арештований у грудні 1938 р. і звинувачений у порушенні «соціалістичної законності». Після тривалого розслідування у липні 1941 р. ухвалою Військовою колегією Верховного суду СРСР його засудили до розстрілу [204, с. 183]. 26 березня 1939 року розповідав про фальсифікацію слідчих справ і проведення безпідставних арештів населення. За його словами, «при отриманні від Успенського (нарком внутрішніх справ УРСР – прим. авт.) лімітів на арешт 2300 осіб, які повинні були бути засуджені за 1 категорії, мною було скликано оперативну нараду начальників відділів УНКВС, МВ і РВ НКВС, на якому я дав установку проводити арешти осіб, які перебувають на обліку» (тобто, учасників білогвардійського руху, селянських повстань проти більшовиків, членів інших партій в минулому, осіб, невдоволених діючим режимом). На питання: «Ви давали (підлеглим) прямі установки щодо фальсифікації слідчих справ?», він відповів, що не було такої потреби, оскільки в цьому вони виявляли ініціативу. За його зізнанням, «в результаті безконтрольної роботи міжрайонних оперативних груп, проводилися арешти осіб, на яких взагалі не було якихось компрометуючих матеріалів». Він також підтверджує застосування фізичних методів впливу до арештованих і стверджує, що для розкриття по Чернігівській області великих контрреволюційних формувань дав вказівки начальникам відділів: «необхідно розкривати організовану контрреволюцію, але з таким розрахунком, щоб 10-15 чоловік керівників охоплювали всю масу заарештованих своїми показаннями» [95, арк. 211, 211зв.]

Арешт А. Єгорова був одним із перших, однак далеко не єдиним. Як відзначає історик О. Лисенко, підставою для багатьох арештів ряду співробітників УНКВС по Чернігівській області став лист заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова від 6 січня 1939 р., котрий був адресований заступнику начальника УНКВС по Чернігівській області Я. Сініціну. У ньому зазначалося, що

«[...] по окремих групових справах допущені викривлення революційної законності, неправильні і необ'єктивні методи слідства, що межують з притупленням партійно-чекістської пильності з боку окремих оперативних співробітників і начальників відділів» [167, с. 203]. В листі згадувалося про трьох співробітників УНКВС по Чернігівській області – І. Александрович, В. Анохін та В. Лещинський. Постанову на арешт І. Александровича та В. Лещинського ухвалили 18 березня 1939 р. після проведення службового розслідування і встановлення фактів порушення «соціалістичної законності» співробітниками УНКВС по Чернігівській області. Найбільший інтерес представляють В. Анохін та В. Лещинський, прізвища котрих найчастіше трапляються в справах репресованих педагогів в тих районах, котрі до 1939 року входили до складу Чернігівської області. В. Лещинський був засуджений 27 березня 1940 р. по ст. 206-17 п. «А» до вкрай короткого терміну – лише три роки таборів без поразки в правах [146, с. 861]. В своїй статті О. Лисенко приводить коротку біографію В. Лещинського та відзначає, що він під час німецько-радянської війни проходив службу в званні сержанта на посаді дізнавача особливого відділу 220 армійського запасного стрілецького полку, був нагороджений медаллю «За оборону Ленінграду» та, судячи з усього, спокійно пішов на пенсію [167, с. 204].

Матеріали додаткового розслідування розкривають характер фальсифікації слідчих справ. Так, зокрема, заарештований співробітник УНКВС по Чернігівській області І.А. Левітанський показав, що протоколи обвинувачених готували заздалегідь, а потім давали їх на підпис репресованим. На цей факт наштовхують також матеріали справ. Так, обвинувачений по справі антирадянської організації П. М. Хмеловський на допит з камери був викликаний вперше 13 жовтня 1937 року, однак у справі є протоколи допитів від 15 вересня і 2 жовтня 1937 г., а в справі Харченко П.С. є протоколи слідчих дій від 3, 5, 6, 14 і 17 листопада 1937 року, тоді як із камери на допит перший раз він був викликаний тільки 15 листопада 1937 року. В 10 справах, слідство за якими велося під керівництвом І.А. Левітанського, були допитані одні і ті ж свідки, причому деякі з

них допитувалися по 4 - 6 разів на день. І.А. Левітанський під час Великої Вітчизняної війни пропав безвісти на фронті[108, арк. 157].

Також був заарештований О.І. Кудринський, котрий із січня 1936 року перебував на посаді начальника Сумського міськвідділу НКВС. Як відзначає історик О. Бажан, початком справи проти О.І. Кудринського стало обговорення 28-29 листопада 1938 р. в УНКВС постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і порядок слідства», під час якого новий начальник Сумського міськвідділу НКВС С.П. Михайлов звинуватив свого попередника у знищенні значної кількості осіб з числа «агентури та інформаторів». Розуміючи загрозливість свого становища при розслідування його діяльності в Сумах, О.І. Кудринський намагався завдати превентивного удару та у численних зверненнях до вищих інстанцій зображував себе як жертву «ворожого керівництва» та вказував, що його харківські колеги «били арештованих з метою отримання на мене свідчень» [1, с. 160]. Його заарештували 16 червня 1939 року, а 28 червня О.І. Кудринський був направлений на лікування в психіатричну лікарню ім. Павлова в м. Києві. В кінцевому в ході перевірки було визнано, що О.І. Кудринський страждав «хронічним захворюванням в формі шизофренії», що дозволило йому уникнути розстрілу.

Матеріали додаткового розслідування в 1939-40 рр. розкривають деталі того, як О.І. Кудринський та інші співробітники Сумського міськвідділу НКВС проводили розслідування. Так, колишній студент вечірнього відділу Сумського педінституту В.П. Євтухов, заарештований в квітні 1938 року, свідчив: «16 квітня 1938 роки я потрапив на допит до слідчого Максименко, в кабінет зайшов Кудринський, запитав розколовся я чи ні. Максименко відповів негативно. Кудринський взяв мене до себе. Під час допиту Кудринський почав мене бити лінійкою по колінах. [...]

25 квітня 1938 року мене покликали на допит до слідчого Крисьєва. Він садив мене на краєчок стільця, я не давав свідчень про приналежність до повстанської організації, оскільки в ній не перебував. Крисьєв поштовхом ноги вибив з-під мене стілець, я впав на підлогу і крім того бив рукою по обличчю. У

момент обідньої перерви місце слідчого займав міліціонер Шевченко, який ще гірше приступав до побиття. В руках його була Біблія, яку він змушував цілувати, а потім бив нею по голові так, що терпіти доводилося дуже важко, бо дана Біблія була дуже важка. Зважаючи на такі методів слідства, бажаючи припинити знущання [...] я змушений був обмовити себе і ні в чому не винних людей» [115, с. 105].

Після звільнення ряду місць в органах НКВС за рахунок репресій проти колишніх співробітників каральних органів через порушення «соціалістичної законності», на роботу в каральні органи були відправлені студенти. Так, в Сумському педінституті для роботи в органах НКВС були мобілізовані наступні студенти: М.М. Шимко (3-й курс природничого факультету, наказ по інституту від 5 травня 1939 р.) [50, арк. 134зв.], А.М. Маринич і О.А. Сисенко (3-й курс фізмату, наказ по інституту від 21 травня 1939 р.) [там же, арк. 138зв.] Т.К. Лунік (4 курс природничого факультету, 10 жовтня 1939 р.) [52, арк. 75зв.], а також Ю.Л. Дорошенко (історичного факультету, 4 жовтня 1940 р.), котра впродовж багатьох років перебувала на посаді Завідуючої спецчастиною інституту [53, арк. 252].

Варто звернути увагу, що переведенні студентів на службу в каральні органи в наказах директора педінституту вживалося саме слово «мобілізація», що свідчить про добровільно-примусовий характер такого. Однак така мобілізація в каральні органи, судячи із документів, не була масовою і, вірогідно, стосувалася лише благонадійних студентів. Між тим, початок Другої Світової війни і введення всезагальної військової повинності ознаменувало мобілізацію багатьох студентів до лав Червоної армії. Так, згідно наказу директора Сумського педінституту від 23 жовтня 1939 р. із навчального закладу у зв'язку із мобілізацією до армії було звільнено: по 1-му курсу фізмату – 33 студентів, по 2-му – 5 чол., по 1-му курсу істфаку – 39 чол., по 2-му – 4 [52, арк. 84]. Частина колишніх студентів брала участь в тодішніх військових кампаніях, зокрема радянсько-фінській війні 1939-40 рр., пізніше у радянсько-німецькій війні 1941-45 рр. Вже перебуваючи в армії, частина із них зазнала репресій. Так, наприклад, згідно сайту «Пам'ять народу», в

травні 1943 року колишній студент Сумського педінституту, на той момент рядовий 1036 арtpолка, 161 змішаної дивізії 40-ї армії М.Д. Демченко був засуджений на 10 років таборів. Причина арешту і засудження не вказується[194].

Частина вчителів, студентів та викладачів також була мобілізована для роботи в західноукраїнських землях, приєднаних після розділу Польщі між СРСР і нацистською Німеччиною. Студенти писали заяви із проханням направити їх для роботи в західні області України, що було пов'язано із введенням плати за навчання і переведенням багатьох студентів на заочний відділ. З такою заявою звертався до дирекції інститут студент Сумського педінституту Єфим Жук, однак це прохання не було задоволене. Паралельно із цим в його особовій справі є ще одна заява, де він просив рекомендувати його на роботу в Сумській області[57, арк. 8]. Це вказує на те, що першочерговою причиною таких заяв були саме тяжкі матеріально-побутові умови, а не бажання ставати носіями комуністичних ідей в приєднаних територіях. На таку думку наштовхують і заяви інших студентів Сумського педінституту. Так, Петро Калініченко просив перевести його на заочний відділ, бо, як він говорив, «я не маю можливості вчитися без стипендії» [56, арк. 14], а Федір Назаренко писав, що «у зв'язку з тим, що я не маю змоги закінчити IV курс, прохаю Вас перевести мене на педагогічну роботу в Буковині з переводом на заочний відділ для закінчення педагогічної освіти» [70, арк. 6]) тощо. Між тим, в 1939/40 рр. в умовах значної заборгованості в зарплатах і посилення дефіциту продуктів першої необхідності фіксувалися розмови наступного характеру: «Усі продукти й товари відправили до Західної України та Західної Білорусі, щоб обдурити тамтешній людей, мовляв, який рай у нас у СРСР» [10, с. 131]. Між тим, частина студентів, відправлена на роботу в якості вчителів до західноукраїнських шкіл, ставала жертвами в протистоянні із прихильниками ОУН, або ж, симпатизуючи останнім, ставали жертвами репресій з боку співробітників НКВС.

Підготовка СРСР до світової війни ознаменувала собою посилення контролю за трудовою діяльністю, котрий набував репресивного характеру. Фактичний перехід країни на воєнний стан, на який накладався гострий дефіцит

кадрів, став причиною появи указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р., який передбачав притягнення до суду службовців, котрі самовільно, без дозволу директора, переходили на роботу до іншого навчального закладу. Теж саме тягло за собою запізнення на роботу без поважних причин. При цьому поважні причини (наприклад, хворобу) можна було підтвердити лише офіційною медичною довідкою або у виняткових випадках іншими доказами (наприклад, показаннями свідків) [180, с. 393].

Покарання за прогул без поважної причини було порівняно м'яким: виправно-трудові роботи на термін до шести місяців з відрахуванням із заробітної плати до 25 відсотків в тому ж закладі, де вони працювали. У постанові від 23 липня 1940 р. Пленум Верховного суду СРСР вказував, що у випадку нового прогулу без поважних причин під час відбування виправно-трудових робіт, призначених судом за перший прогул, це варто розглядати як ухилення від відбування призначеного покарання і відповідно ст. 26 Виправно-трудового кодексу УРСР невідбутий термін покарання слід було замінити тюремним ув'язненням на той же термін [там же, с. 396]. В Сумському педінституті за запізнення на роботу були притягнені до суду кур'єр канцелярії І.І. Сова, старший препаратер кафедри хімії Н.А. Іващенко (запізнення на 45 хв.), керівник кафедри математики Б.А. Шехтера [53, арк. 61, 85, 240], а також рядові робітники - швейцар гуртожитку Е.Л. Серебрянську і прибиральниця О.І. Клименко (35 хв.) [54, арк. 99]. Було передано до суду справу на викладача математики Лебединського учительського інституту Варбанець, котрий спізнився на роботу на 15 хвилин [35, арк. 1].

Із перших днів війни розпочалися репресії за саботаж. Так, 24 червня 1941 року наказом директора Сумського педінституту було виключено студента В.Л. Степанова, котрий відмовився йти на пост по охороні майна інституту, а справа його була передана до суду за саботаж і недисциплінованість у військовий час [54, арк. 208].

4.2. Репресії під час радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. і в повоєнні роки за співпрацю із ворогом

Після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року сталінське керівництво розпочало нову репресивну кампанію проти як справжніх, так і потенційних пособників ворога. Всі репресії такого ряду воєнного періоду і перших повоєнних років можна умовно розділити на кілька основних категорій: 1) репресії проти потенційних представників «п'ятої колони» (в основному німців, а також тих, хто говорив про неминучість падіння радянської влади і перемоги Німеччини, вихваляв німців та Гітлера, виражав невдоволення більшовицьким режимом і т. д.); 2) репресії за пасивну підтримку німців (до цієї категорії входить велике коло осіб, котре здійснювало практичні заходи у підтримці німців. У випадку теми даної наукової роботи, мова йде передусім про громадян, котрі прийняли німецьке громадянство, представників педагогічної інтелігенції, котрі пішли на культурну співпрацю із німцями, займалися антирадянською пропагандою в пресі на окупованій території, брали пасивну участь в українському національно-визвольному русі або сприяли такому і т. д.); 3) репресії за активну підтримку німців та участь в українському національно-визвольному русі (мова йде про педагогів, котрі зі зброєю в руках воювали проти радянської армії, займалися шпигунством, брали участь в бойових діях проти Червоної армії в рядах ОУН – УПА і т. д.)

Німецьке населення, котре проживало на території Сумщини, вже в 1941 році зазнало політичних репресій. Вважаючи радянських німців за потенційних представників «п'ятої колони», радянський уряд вислав частину із них із території Сумщини. Багатьох педагогів німецької національності репресували за антирадянську агітацію. Так, 3 вересня 1941 року, тобто буквально напередодні захоплення німцями м. Суми, органами НКВС було заарештовано декілька вчителів німецької національності. Так, вчителька німецької мови в школі № 1 М. Вальденбург (Охтирка, 5 років таборів) була звинувачення в антирадянській пропаганді, вела переписку із рідними в Німеччині в антирадянському дусі, а в

березні 1941 року «послала германському консулу в г. Москву письмо контрреволюционного содержания, в котором изливала свои германские патриотические чувства [...]»[101, арк. 50] Її чоловік був арештований в 1920-х рр. як учасник білогвардійського руху, помер в Ленінграді, син репресований органами НКВС в 1937 році за «контрреволюційну діяльність».

Вчителька німецької мови неповно-середньої школи № А. Кощій (м. Охтирка, 5 років таборів) була заарештована за антирадянську агітацію, а єдиним доказом цих обвинувачень були показання інформаторів датовані 1937 і 1938 рр., де вона нібито вражала невдоволення радянським режимом та прагнула виїхати за кордон, в Буковину[125, арк. 31]. При цьому вона навіть не була німкенею за національністю. До 1933 р. вона знаходилася на утриманні чоловіка, то не мала паспорту (утриманцям паспорт не видавався). По її словам, коли в 1933 році її чоловік отримав в Охтирському райвідділі міліції паспорт на неї і в міліції запитали хто вона за національністю, то чоловік відповів, що дружина викладає німецьку мову і, виходячи з цього, вона німкеня. Так в паспорті і появилася відмітка в національності, що А. Кощій німкеня [там же, арк. 29зв.]. Своїй провини А. Кощій не визнала, свідки до розслідування не залучалися (у всякому разі, в справі немає протоколів їх допиту – лише підсудної).

Були також заарештовані вчитель початкової школи Я. Тільман (Буринь, Буринський р-н, 10 років таборів) після мобілізації його до Червоної армії. Його звинувачували в антирадянській пропаганді, направленій на дискредитацію колгоспного ладу і вихвалянні німецької армії («німець сильний, має багато техніки, на його одного солдата треба поставити 5 радянських бійців, Німеччина однаково переможе, радянська влада не встоїть перед падінням» [124, арк. 10]) В антирадянській пропаганді також був звинувачений викладач німецької мови Сумського педінституту Л. Гюнтер. У пред'явлених йому звинуваченнях він категорично відмовлявся зізнатися, однак в числі багатьох інших в'язнів він був евакуйований на схід, будучи важко хворим і через два місяці помер в Новосибірській в'язниці.

В 1942 році в місті Суми були розклеєні афіші про те, що в обов'язковому порядку потрібно пройти реєстрацію німцям, котрі проживають в місті. Значна частина громадян приймали німецьке громадянство під вимушеними обставинами, однак після звільнення м. Суми радянськими військами вони стали жертвами переслідувань з боку більшовицького режиму, отримуючи 5 років таборів. Так, вчителька школи у с. Піщане З.М. Литовка, українка за національністю, котра на момент окупації проживала в місті Суми, була заарештована 15 травня 1944 р. Стандартне звинувачення: «співчутливо ставилася до фашистського ладу і, визнавши проведену німцями в життя расову теорію, встала на шлях зради Соціалістичної Батьківщини. Добровільно порушила клопотання перед окупаційною владою про зміну свого громадянства і зарахування її до категорії так званих фольксдойч / іноземних німців / і як дочка німкені була оформлена німцями як фольксдойч» [113, арк. 2]. На допитах показала, що особисто вона не порушувала клопотання про запис її до категорії «фольксдойч», а це зробила її мати, котра хотіла отримувала за гроші обіди в спец-їдальні. На це її змусила та обставина, що у неї на утриманні було двоє дітей. Сама З.М. Литовка не користувалася авторитетом у німецьких властей, не відвідувала зборів. Її дочка була вивезена в Німеччину, де покінчила життя самогубством[там же, арк. 27].

По цій же причині була заарештована разом із сім'єю студентка Сумського педінституту, Н.Ю. Феденко. Її мати, С.О. Феденко, росіянка за національністю, проживаючі в окупованих Сумах, довгий час була безробітною і в січні 1942 р. влаштувалася працювати в міську німецьку комендатуру підсобною перекладачкою, де працювала до серпня 1943 р.[126, арк. 22]. Маючи там корисні зв'язки, вона змогла разом із чоловіком зареєструвати всю сім'ю як представників фольксдойч. Підставою для цього послужило дівоче прізвище дружини Шмідт, через яке її вважали німкенею. [там же, арк. 15, 15зв.]. По аналогічній причині була заарештована в лютому 1944 року студентка Сумського педінституту Наталія Сергієнко (Денисова) разом із своєю матір'ю Ельзою[129, арк. 48]. Росіянка Є.Г. Краузе була заарештована в жовтні 1947 року. Під час війни вона

була зарахована до категорії «фольксдойче» як вдова німця, котрий в 1937 році був засуджений до розстрілу як «ворог народу». Після окупації міста німецькими військами, до січня 1942 роки Краузе ніде не працювала, а потім почала працювати в якості прибиральниці при офіцерському будинку, який був призначений для приїжджих на відрядження офіцерів[114, арк. 12, 12зв., 13, 13зв.].

В роки війни і повоєнний час декількох педагогів заарештували а шпигунську діяльність на користь німців під час війни. Так, Г.М. Кандиба після захоплення німцями м. Суми залишився на окупованій території і 8 січня 1942 роки був заарештований поліцією як член ВКП(б) та до лютого 1943 року перебував в сумській в'язниці. В травні 1942 року він був завербований в якості інформатора, котрий повинен був інформувати гестапо про розмови в'язнів, отримавши в обмін на це привілейовані умови режиму. Таким чином, завдяки йому були розкриті командир партизанського загону П. Ільїченко та партизан М. Новак, котрі перебували в сумській в'язниці. У вересні 1942 року він був завербований для шпигунської роботи проти СРСР на користь гітлерівської Німеччини, а в лютому 1943 року він був звільнений із в'язниці, отримав нагороду в розмірі 2000 карбованців радзнаками. Після цього відправився в м. Суми і 7 березня 1943 року в с. Велика Чернеччина (Сумський район) зустрівся із передовими загонами Червоної армії. В листопаді 1943 року він був заарештований органами НКВС[136, арк. 1].

За співпрацю із німцями був заарештований 22 квітня 1943 року вчитель Г.О. Скакун (с. Олександрівка, Буринський р-н, 10 років таборів). В січні 1942 року він був заарештований німецькою поліцією за поширення антинімецьких листівок, а після арешту погодився на співпрацю із останньою в якості секретного агента і повинен був інформувати про всі антинімецькі розмови, які він чув[138, арк. 29]. В ряді випадків педагоги були заарештовані через кілька років після закінчення війни. Так, в червні 1948 року був заарештований завуч музичної школи В.Д. Євтеєв (м. Суми, 5 років таборів). В липні 1941 року він потрапив в німецький полон і, як сказано в обвинуваченні, «перебуваючи в таборі

військовополонених м. Сувалки вступив в організовану зрадниками Батьківщини антирадянську організацію «Бойовий союз російських націоналістів» (БОРН), котра ставила перед собою завдання збройним шляхом за допомогою гітлерівської Німеччини повалити існуючий в Радянському Союзі державний лад» [133, арк. 6]. Показовим став арешт у вересні 1950 року вчителя фізкультури семирічної школи М.С. Биченко (Краснопілля, 10 років таборів), ветерана війни, нагородженого багатьма медалями - «За отвагу», «За взятие Будапешта» і «За победу над Германией». В серпні 1942 року він був поранений і захоплений німцями в полон і переправлений в таборів військово-полонених в м. Володимир-Волинському. Перебуваючи в таборів, М.С. Биченко «був завербований в німецьку розвідувально-диверсійну школу в м. Борисові, БССР, котра йменувалася «Російсько-німецька вища інженерна школа», яка випускала агентів-розвідників і диверсантів для розвідувальної роботи в тилу радянських військ, а також ведення боротьби з партизанським рухом шляхом впровадження в партизанські загони агентів - диверсантів» [81, арк. 3]

Німці на окупованих територіях зайнялися ліквідацією шкільної системи. Лише в кінці 1941 – на початку 1942 року було дозволено відкрити в деяких місцевостях семирічки. В таких умовах представники колишнього радянського вчительства взяла активну участь в культурному відродженні на Сумщині, за що після звільнення цих територій від німців зазнали переслідувань і репресій. Наприклад, Г.А. Денищенко (с. Миропілля, Краснопільський район, 8 років таборів), заарештована органами НКВС в травні 1943 року. В роки окупація вона влаштувалася працювати на роботу у відкритій німцями гімназії в м. Миропілля і працювала в 1941/42 навчальному році. Її злочин перед радянською владою був у тому, що вона із 15 листопада 1942 по 15 січня 1943 року працювала в паспортному відділі в якості перекладача, а також перекладачем в начальника районної жандармерії, зблизилися із німцями та мала інтимний зв'язок із німецькими офіцерами. Маючи зв'язок із німцями, отримувала від них продукти і одяг, а також брала участь в гулянках, котрі влаштовували німці. [141, арк. 123].

Показовою стала справа російського вчителя І.В. Мілованова, котрий, перебуваючи на окупованій території, влаштувався працювати у відділ культури міської управи на посаду інспектора початкових шкіл, а пізніше на посаду завідувача школи. В період роботи із жовтня 1941 року по вересень 1943 року розробляв навчальні програми і застосовував їх по відношенню до дітей в антирадянському дусі, писав статті в фашистську газету «Сумський вісник», в яких порушив наклеп на радянську владу і її керівників по вихованню дітей в радянських школах, мав пам'ятку з Біблії. Ці підстави послужили для арешту І.В. Мілованова органами НКВС в січні 1944 року. [71, арк. 27]

Сім'я І.В. Мілованому в роки «великого терору» пережила особисту трагедію. В 1937 році його доньку та її чоловіка було вислано. Після окупації міста Суми німцями школи в грудні 1941 року знову почали працювати школи. При відновленні роботи сумської школи № , за свідченням вчительки цієї школи К.А. Грудової, був присутній представник відділу освіти та пропаганди І.В. Мілованов, котрий у своїй промові на честь відкриття школи говорив про те, що «зараз ми починаємо працювати в іншій обстановці в звільненій країні, вільній від більшовиків і комуністів» [там же, арк. 19]. У зв'язку із відкриттям даної школи І.В. Мілованов опублікував статтю в газеті «Сумський вісник» під назвою «Школа - вогнище культури». Фотокопія цієї статті приводиться в справі І.В. Мілованова. Також її можна знайти в онлайн-архіві газет «Сумський вісник», викладеному на сайті ДАСО). Це була не єдина його стаття в даній газеті, проте саме вона зайняла центральне місце в обвинуваченнях проти І.В. Мілованова в антирадянській пропаганді. В фотокопії статті, котра представлена в справі Мілованова, виділені (очевидно, співробітниками НКВС) наступні ключові моменти його статті: «промови Калініна про комуністичне виховання молоді викликали у читачів посмішку», «розкидати дореволюційну школу, розпустити молодь, прививши безстыдство, грубість, розгільдяйство, непошану до старших – це стало большевикам по-силі, а ось налагодити школу, привчити інше підростаюче покоління до порядку, до роботи, до дисципліни – у них ні сил, ні вміння не знайшлося» [там же, арк. 3]. Дані моменти швидше вказують на критику

з боку людини, котра мала дореволюційний досвід роботи і могла порівняти реалії радянської школи із царською. В той же час фактів відверто антирадянської пропаганди в справі не приводиться.

В збірнику документів «ОУН – УПА на Сумщині» приводяться показання такого собі Г.І. Сергієнко від 5 червня 1945 року, де він згадує, що в березні-квітні 1942 року ним у відділі освіти були зміщені із відповідальних посад ряд осіб неукраїнської національності, серед яких був також І.В. Мілованов. Їм на зміну він поставив інспектором відділу освіти такого собі Г.О. Устименко, українця за національністю, котрого Г.І. Сергієнко планував завербувати до ОУН [192, с. 95]. Ці свідчення вказують на те, що в лавах антирадянського вчителства, котре пішло на шлях співпраці із німцями, також йшло доволі жорстке протистояння у боротьбі за вплив на маси в освітньому середовищі.

Сприяючі боротьбі із радянськими партизанами, вчителі часто ставали жертвами останніх. Так, в одному із документів відзначається: «для виявлення партизанських стоянок, баз, руху партизан німці використовують вчителів. Вчителі для цієї мети використовують учнів, які часто ходять в ліс, особливо влітку пасти корів, за грибами» [236, с. 588]. Відтак, сприяючи німцям в боротьбі із партизанами, вчителі часом ставали жертвами партизанських сил.

В роки війни на території Сумщини утворився осередок ОУН, котрий невід'ємно пов'язаний із іменем С.С. Сапуна. До війни працював вчителем фізики в сумській школі № 4. Останній, арештований органами НКВС в 1938 році як учасник СБУ і звільнений в січні 1939 року за відсутністю доказів[18], став лідером сумської мережі ОУН(б). В жовтні 1942 року був заарештований німцями і невдовзі страчений. Згідно архівних документів, представлених Г. Іванущенко, «в лютому місяці тисячі дев'яtsel сорок три року, покидаючи Суми, німці загнали всіх заарештованих (близько 650 чоловік) у ями двох овочевих сховищах, замкнули двері овочевих сховищ, відчинили отвори й почали кидати туди ручні гранати, а потім вилили в ті ж отвори гарячу рідину й підпалили, в результаті чого всі люди, котрі там знаходилися, згоріли живцем.

Серед тих, хто згорів, були такі мешканці м. Суми: фельдшер 2-ї міської поліклініки Долгополов, фельдшер залізничної станції Суми Гузик, директор школи № 18 Саленко, учитель однієї зі шкіл Сапун та багато інших» [148, с. 263, 264].

В квітні 1943 р. органами НКВС був арештований колишній викладач Сумського інституту соціального виховання П.Н. Абрамович, котрий був звинувачений в антирадянській пропаганді, зраді батьківщині та співпраці із ОУН та засуджений у віці 65 років до 15 років каторжних робіт. Подальша його доля залишається невідомою.

Вже після звільнення Сумщини від німецьких військ почалися репресії проти колишніх учасників осередку ОУН вже з боку радянських каральних органів. Не дивлячись на те, що мережа учасників цієї організації на Сумщині була відносно слабкою, за участь в українському національно-визвольному русі було заарештовано кількох педагогів. Згідно доповіді старшого помічника начальника політичного відділу Центрального штабу партизанського руху полковника Конкіна (30 жовтня 1943 року) на території Сумської області було заарештовано 280 осіб як учасників ОУН, серед яких було багато вчителів. [236, с. 589].

Відомості із збірника «Реабілітовані історією» також свідчать, що в роки війни і перші повоєнні роки було арештовано декілька учнів середніх і середніх спеціальних навчальних закладів. Учень технічної школи В.О. Пивоваров був заарештований в липні 1944 року і засуджений на 10 років таборів [211, с. 315].

Таким чином, ми бачимо, що впродовж війни вчительство переживало вкрай важкі часи. Вчителі опинилися в самому вихорі радянсько-німецького протистояння, а школи стали осередками пропагандистської боротьби між двома тоталітарними режимами. Представники педагогічної інтелігенції зазнали чисельних переслідувань з боку радянських каральних органів при найменшій підозрі їх в співпраці із німецькими окупантами.

4.3. Репресії як елемент ідеологічних кампаній повоєнних років: боротьба із націоналізмом, космополітизмом, іноземщиною.

Впродовж 1930-х рр. однією із головних причин критику більшовицького режиму з боку педагогічної інтелігенції були тяжкі матеріально-побутові умови: низькі зарплати, дорожнеча і дефіцит продуктів, проблеми із житлом. В умовах війни значна частина студентів і педагогів була мобілізована на фронт, що в значній мірі дозволило, не дивлячись на воєнний час, покращити становище педагогічної інтелігенції. Восени 1942 р. вийшла постанова РНК СРСР «Про підвищення окладів працівникам науки», котра поліпшила матеріально-побутове становище і підняла авторитет професорсько-викладацького складу ВНЗ. Значне покращення окладів працівників вишів припадає вже на повоєнні часи. В 1945 р. зарплата директора Сумського педінституту і замісника директора по навчально-науковій роботі становила 1500 крб. на місяць. Декани факультетів отримували від 350 крб. (історичного і природничого) до 500 крб. (фізико-математичного). Для порівняння зарплата завідуючого бібліотекою становила 800 крб., бібліотекою – 550 крб., головного бухгалтера – 700 крб., бухгалтера – 350 крб., рахівника – 250 крб., механіка – 400 крб., слюсаря і столяра – по 300 крб., прибиральниці і двірника – по 115 крб. [62, арк. 5, 5зв.] Із 1 квітня 1946 р. оклади викладачів вузів були суттєво підвищені, ставши одними з найвищих в країні. Директор ВНЗ 1-ї категорії, котрий мав учену ступінь доктора наук або вчене звання професора, отримував оклад 8 000 крб., у вузах 2-ї і 3-ї категорій – 7 і 6 тис. крб. відповідно. Оклад професора, завідуючого кафедрою, котрий мав вчений ступінь доктора наук, становив 4 тис. крб. при стажі роботи до 5 років і 6 тис. крб. при стажі роботи понад 10 років, а в тих, хто не мав ступеня доктора наук, оклад становив 3 і 4,5 тис. крб. відповідно. Оклад професора кафедри становив від 3,5 тис. крб. (стаж до 5 років) до 5,5 тис. крб. (стаж понад 10 років), доценти кафедр і старші викладачі, котрі мали вчену ступінь, отримували від 2,5 тис. крб. до 3,2 тис. крб., а ті, що не мали вченої степені – від 2 до 2,7 тис. крб. Асистенти і викладачі кафедр, котрі мали вчену ступінь – від 1,75 тис. крб. до 2,3 тис. крб.

Старшим викладачам, асистентам і викладам ВНЗ, котрі не мали вченого ступеня, зарплата була збільшена на 50% [60, арк. 148, 149].

Підвищення окладів професорсько-викладацькому складу ВНЗ став серйозним стимулом для формування лояльної радянському режиму інтелігенції. На думку автора даної роботи, остаточне формування так званої радянської інтелігенції припадає саме на повоєнний час, а не на 1930-х рр. як інколи помилково стверджується. І головною причиною цього став не стільки страх репресій, скільки саме суттєве покращення матеріально-побутових умов в порівнянні із доходами робочих. Щоправда, це мало відносилось до вчительства в цілому, так як його становище залишалося вкрай тяжким. Також слід констатувати, що політичні репресії повоєнних років проти педагогічної інтелігенції не були такими масштабними, як в 1930-х рр. Основна частина переслідувань з боку радянської влади припадає на посібників ворога під час радянсько-німецької війни. Для цього періоду характерне остаточно затвердження ідей «російського шовінізму» і російської тези про єдність українського та російського народів, котру нині так активно використовує путінська пропаганда. Невід'ємною частиною цього стала нищівна боротьба із інакодумством у формі боротьби із буржуазним українським націоналізмом, іноземщиною та космополітизмом.

В післявоєнний час відбулася ще більша централізація освіти. Міністерство освіти УРСР (до 1946 р. – Народний Комісаріат освіти УРСР), Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР були повністю підпорядковані союзним органам, котрі розробляли загальні положення з навчальної, виховної та наукової роботи, обов'язкові для закладів освіти. Держава прагнула виховати нові покоління майбутніх вчителів в комуністичному дусі, зробити їх так званими «радянськими патріотами», а перемога у Великій Вітчизняній війні стимулювала возвеличення російського народу в партійній пропаганді та ідеології. Вже із 2-го семестру 1943/44 н. р. директорам всіх вузів було наказано ввести «вивчення книги товариша Сталіна про «Велику вітчизняну війну Радянського Союзу» на всіх курсах вузів, передбачивши для цієї мети 16 лекційних та 10 семінарських

годин на кожному курсі» [72, арк. 3]. Аналогічним чином, перед вчителями шкіл ставилися задачі організувати у всіх класах ознайомлення дітей із героїчними подвигами радянського народу у великій вітчизняній війні, про великі досягнення країни за 30 років і т. д. [74, арк. 3]

У вересні 1946 р. в Інституті Маркса-Енгельса-Леніна із доповіддю про значення ідеологічної роботи виступив завідувач Відділом пропаганди Управління пропаганди і агітації ЦК Ковальов. Центральне місце його доповіді було зосереджене на необхідності подолання пережитків капіталізму у свідомості людей та нищівної боротьбі із українським буржуазним націоналізмом, грубі прояви котрого були виявлені партією в радянській Україні. Як відзначав доповідач, головним каналом проникнення буржуазної ідеології в радянське суспільство був той факт, що «значна частина нашої армії знаходилася за межами нашої країни і жила в умовах буржуазного суспільства і буржуазної ідеології» [177, с. 484]. Відтак, знайомство радянських громадян із західним світом та порівняння іноземного побуту із радянським було явно не на користь останнього, що в значній мірі зруйнувало довоєнні міфи про капіталістичну реальність.

У зв'язку із цим в Агітпромі 18 квітня 1947 року представили «План заходів по пропаганди серед населення ідеї радянського патріотизму», в якому поміж іншого відзначалося: «У сучасних умовах одним з найбільш шкідливих і небезпечних пережитків капіталізму в свідомості людей, що перешкоджає розвитку і зміцненню радянського патріотизму, є проявлене в окремих громадян СРСР почуття низькопоклонства перед капіталістичним Заходом, перед сучасною буржуазною культурою... Партійні організації, всі працівники друку, пропаганди, науки і культури повинні постійно роз'ясняти, що радянський патріотизм означає глибоке розуміння переваги соціалістичного ладу над буржуазним, почуття гордості за радянську батьківщину, безмежну відданість справі партії Леніна – Сталіна» [227, с. 110]. Виходячи із цього плану, 11 серпня 1947 р. в газеті «Правда» була опублікована стаття Шепілова «Радянський патріотизм», котра зосереджувала увагу читачів на необхідності боротьби із низькопоклонством перед Заходом[244].

У 1946-1948 рр. було прийнято серію партійних постанов, котрі вимагали посилення політики в області ідеології та культури. Першою з них стала постанову «Про журнали «Звезда» і «Ленинград»» (14 серпня 1946 року), котра викривала надруковані в журналах твори, що культивують невластивий радянським людям дух низькопоклонства перед сучасною буржуазною культурою Заходу. Вже після виходу цієї постанови відбулося її обговорення на місцевому рівні. 5 вересня директор Сумського педінституту Д.Є. Нукалов виступив на закритому партійному зібранні парторганізації навчального закладу, закликаючи викладачів кафедр історії і літератури дати розгорнуту критику підручників по історії української літератури та історії України[37, арк. 11зв.]. Однак вже в жовтні 1946 року на зборах партійного активу м. Суми секретар обкому та міському КП(б)У І.І. Іванова заявив про серйозні недоліки в роботі Сумського педінституту. Директор навчального закладу Д.Є. Нукалов, на його думку, опинився в «полоні» школи Грушевського, що виходило з його статті «З історії міста Суми», опублікованій в газеті «Більшовицька зброя» [185, с. 2]. Керівництво інституту не забезпечило розгортання справжньої боротьби за ідейність у викладанні і чистоту марксистсько-ленінської науки. На зборах виступили директор інституту Д.Є. Нукалов і завідуючий кафедрою марксизму-ленінізму Я.Н. Циколь, котрі розкаялись в своїх помилках і обіцяли виправити їх.

Темою обговорень також стали пошуки «зрадників батьківщини» серед студентів педінституту. В повоєнні роки влада ретельно відбирала «благонадійний» студентський контингент, для чого в особових анкетах молоді тривалий час зберігалися запитання «Чи перебували на окупованій території?», «Де і чим ви займалися під час війни?» [237, с. 86]. Від керівництва навчальних закладів вимагалось посилити пошуки ворогів радянської влади. На закритому засіданні в жовтні 1946 року Д.Є. Нукалов повідомляв про надходження заяви на студентку 4-го курсу літературного факультету О. Соколову, що вона зрадниця батьківщини. Директор інституту стверджував, що в навчальному закладі перевірка знаходиться на низькому рівні і закликав до її покращення. За його словами, на той момент перевірялося 12 фамілій, але перевірка йшла повільно.

Директор також згадує про викладача П. Охріменко, котрий був присланий на роботу до навчального закладу, але потім звільнений із роботи в ньому [37, арк. 20]. В документах цього часу також згадується про відсторонення від читання курсу російської літератури викладача М.Б. Бик. Також був заміненний завідуючий кафедрою хімії (в документах не приводиться його прізвище) [там же, арк. 26]. В серпні 1947 року в низькопоклонстві перед західною культурою була звинувачена викладач Л.С. Кауфман за тему своєї дисертації «Едгар По і російська новела» [38, арк. 37].

Одночасно із цим розгорнулася нищівна боротьба із вигаданим українським націоналізмом, котра пов'язана із іменем Л. Кагановича, призначеного в березні 1947 р. першим секретарем ЦК КП(б)У. Після виходу постанови ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. активізувався ідеологічний наступ на науково-педагогічну інтелігенцію країни, перед якою ставилася задача вести нищівну боротьбу за чистоту марксистко-ленінської теорії проти ворожої буржуазно-націоналістичної пропаганди. Неухильному контролю підлягали навчальні плани, програми, підручники, вводилося стенографування лекцій. Нового розмаху набула критика поглядів М. Грушевського. Відповідно до наказу начальника управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР від 19 вересня 1947 р. «Про покращення навчання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР», викладачі повинні були розкривати «наукову неспроможність і політичну шкідливість історичних концепцій Грушевського». В ряді інститутів була різко розкритикована діяльність окремих викладачів. У звіті про роботу СДПІ за 1946/47 навчальний рік відзначалося незадовільне викладання історії України (викладач Мусатенко): «не висвітлюється глибока і явно історична єдність і дружба великого російського і українського народу, їх спільна боротьба проти поміщицько-капіталістичного гніту і іноземних загарбників, а також роль і вплив російського народу на історичний розвиток українського народу, його економіку, науку і культуру...» [63, арк. 9зв., 10]

На засіданні Вченої ради СДПІ 10 жовтня 1947 р. знову було підняте це питання: «Викладач історії України тов. Мусатенко не зміг зробити правильних

висновків із вказівок ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У... Він не дає в своїх лекціях критики буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського... ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову про політичні помилки Інституту історії України, який за 30 років свого існування не створив підручника з історії України, витриманого в марксистсько-ленінському дусі. У зв'язку з цією постановою і Сумський обком КП(б)У прийняв рішення про виправлення серйозних недоліків у викладанні історії України в Сумському педінституті. Завідуюча кафедрою історії СРСР тов. Мартинова В.В. повинна звернути серйозну увагу на викладання історії України тов. Мусатенко, всіляко допомогти йому у виправленні помилок». В резолюції було прийняте рішення «організувати ряд лекцій для студентів і викладачів з основних питань історії України, в яких розкритикувати націоналістичні збочення в історії України» [64, арк. 7, 7зв., 9]. Після цього було прийняте рішення організувати на факультетах «читання циклу лекцій про передову роль російської науки, культури і мистецтва у розвитку світової культури і особливо в перевазі радянської, соціалістичної науки і культури над сучасною буржуазною наукою і культурою...»[там же, арк. 32зв.] В інституті почав діяти «тематичний гурток, присвячений викриттю сучасного імперіалізму...»[там же, арк. 25]. На засідання Вченої Ради СДПІ від 1 грудня 1948 р. підводилися підсумки: «підвищений ідейно-теоретичний рівень лекцій і семінарських занять, в лекціях дається критика буржуазно-націоналістичних теорій, збочень в історії України... значне місце відводиться досягненням російських і радянських вчених, показу провідної ролі радянської науки в світовій науці, вихованню радянського патріотизму і радянської національної гордості, критиці загниваючої буржуазної науки і культури капіталістичних країн» [65, арк. 17зв., 18].

Викладацький склад систематично працював над підвищенням свого політичного рівня. Частина викладачі поступила у вечірній університет марксизму-ленінізму при міськкомі КП(б)У. В 1946/47 н. р. його успішно закінчили 15 викладачів, в 1947/48 р. в університеті займалося 25 викладачів[66, арк. 20]. При цьому окремі викладачі самі часто виступали в ролі лекторів.

Згаданий університет мав два факультети – історичний та економічний. До читання лекцій при ньому активно залучалися викладачі Сумського педінституту, лектори обкому і міськкому КП(б)У[8].

Викладачі основ марксизму-ленінізму часто обмежуються простим переказом змісту «Короткого курсу історії ВКП(б)», мало використовують першоджерела класиків марксизму-ленінізму та додаткову літературу. Так, викладач історії ВКП(б) Сумського педінституту Давиденко, говорячи про Гегеля, не дав розгорнутої критики його реакційно-націоналістичних поглядів. На семінарському занятті викладача Конотопського учительського інституту Кітіновича одна із студенток визначила ленінізм як «національне явище, що має коріння в усьому світі», але викладач залишив це формулювання без уваги і таким чином ствердив її[33, арк. 32].

В наказі заступника міністра освіти УРСР О.М. Руська від 12 лютого 1948 р. відмічалось, що в Лебединському вчительському інституті «була відсутня більшовицька критика і самокритика, не було загостреної боротьби проти ворожої ідеології і особливо проти проявів буржуазного націоналізму. Внаслідок вкрай незадовільного стану політико-виховної роботи, відриву керівного і педагогічного персоналу від колективу студентів і притуплення політичної пильності, стало можливим проникнення в середовище студентів інституту ворожих буржуазно-націоналістичних впливів» [60, арк. 244]. Одне із таких «націоналістичних угруповань» здійснило «тяжкий злочин», який зводився до наступного: прочитавши твір М. Гоголя «Тарас Бульба», семеро студентів фізико-математичного факультету почали грати в козаків, обрали кошового та курінного отаманів, присягнули, що будуть пити багато горілки, цуратися жіноцтва, носити довгі вуса, «оселедець» та не братимуть участі у суспільному житті. На комсомольському зібранні їх звинуватили в буржуазному націоналізмі, а організатора, студента-відмінника В.Г. Сосюрченко –відрахували із інституту як буржуазного націоналіста[237, с. 88]. Останній був учасником радянсько-німецької війни, мав чисельні нагороди та 8 фронтових поранень, однак відрахування його по такій причині із інституту відобразилося на його

подальшому житті: довгий час він не міг влаштуватися на роботу і лише за сприяння свого дядьку став вчителювати в одній із шкіл Галичини. У зв'язку із цим за розпорядженням заступника міністра освіти УРСР О.М. Руська від 25 лютого 1948 р. директори Харківського педінституту (А.О. Івановський) та Сумського педінституту (Д.Є. Нукалов) були зобов'язані «регулярно відряджати лекторів для читання масових лекцій викладавському персоналу та студентам Лебединського учительського інституту» для поліпшення політично-виховної роботи [60, арк. 217].

Значна частина викладачів та студентів-випускників педагогічних ВНЗ була направлялася на роботу в західні області України, оскільки, як констатовалося в документах, «справа забезпечення шкіл цих областей педагогічними кадрами в 1945/46 навчальному році має надзвичайно важливе політичне значення» [73, арк. 36]. В передовій статті «Більшовика України» в 1947 році розкривалися цілі цієї мобілізаційної кампанії: «Ми не можемо забувати..., що із приєднанням західних областей України до складу населення республіки влилося кілька мільйонів робітників і селян, які не пройшли складного і важкого шляху боротьби за радянську владу та її зміцнення і тільки прилучаються до справи соціалістичного будівництва... Там лише починається ламання старих уявлень і виховання соціалістичного світогляду». В ній також наголошувалося, що «інтелігенція і молодь західних областей виховувалася в дусі буржуазно-націоналістичної ідеології та німецької орієнтації. Більшість її чесно служить народові, перебудовує свій світогляд. Проте частина її не відмовилася від своїх поглядів і, прикриваючись маскою лояльності до радянської влади... проводить і далі націоналістичну пропаганду» [173, с. 9].

Не дивлячись на повернення до шкіл значної кількості демобілізованих вчителів, останніх не вистачало. В ті роки для максимального укомплектування шкіл випускниками вузів використовувалася система розподілу, а відповідальність за її реалізацію і своєчасне прибуття випускників на роботу за призначення покладалася на директорів педінститутів. Випускники, котрі не приїхали на роботу за місцем призначення, або ж самовільно влаштувалися на

роботі притягалися до судової відповідальності за ст. 119 Кримінального кодексу УРСР згідно з постановою 46 пленуму Верховного Суду СРСР від 17 березня 1934 р. Система розподілу була в певній мірі ефективною в умовах післявоєнної розрухи, оскільки дозволяла забезпечити школи педагогічними кадрами в умовах масової нехватки таких. Арешти випускників за порушення даної процедури набувало відверто політичного характеру, коли молодь не прагнула відправлятися в західноукраїнські регіони, знаючи про небезпеку протистояння із ОУН. Оскільки вчителі ставали невідомими носіями комуністичної пропаганди, вони найчастіше ставали жертвами у протистоянні між бійцями ОУН та радянськими каральними органами. В перші післявоєнні роки радянська влада зіштовхнулася і масовою неуккомплектованістю шкіл вчителями внаслідок порушення в системі розподілу. Це спонукало радянським режимом посилити контроль над цією процедурою. В 1949 р. заступник Міністра освіти І. Гуленко видав наказ, згідно якому «на випускників, які до цього часу не виїхали згідно з призначенням Міністерства, негайно оформити і передати справи до народних судів, для притягнення цих осіб до судової відповідальності» [61, арк. 175]. Так, наприклад, була притягнута до кримінальної відповідальності випускниця Сумського педінституту Р.Л. Середенко, котра була призначена на педагогічну роботу у Тернопільську область, але відмовилася їхати туди [68, арк. 40].

Партійні організації ставали перед педагогами задачу вести активну пропагандистську діяльність у навчальних закладах, заперечуючи та відкидаючи всі постулати української національної ідеї. Активну діяльність в боротьбі із націоналістичною пропагандою проявив колишній директор Глухівського вчительського і Сумського педагогічного інститутів Л.В. Гаркуша. Із січня 1944 по 1948 рік він займав посаду секретаря Волинського обласного комітету КП(б)У із пропаганди, а в квітні 1950 — лютому 1951 року перебував на посаді секретаря Львівського обласного комітету КП(б)У з пропаганди. В дисертації В.І. Старжець знаходимо коротку згадку про нього, із якої можна судити про його діяльність в Західній Україні: «Секретар Волинського обкому КП(б)У з пропаганди В. Гаркуша (очевидно, в дисертації неточність — прим. авт.) констатував, що у

політико-виховній і культурно-масовій роботі серед населення області, вони змушені підбирати спеціальні лекції для інтелігенції, бо націоналісти мають вплив» [229]. Певним підсумком його діяльності на пропагандистському фронті стала його стаття із гучною назвою «Завдання істориків у боротьбі за викорчовування залишків ідеології українського буржуазного націоналізму» [19].

Не дивлячись на нищівну боротьбу із пропагандою ОУН, частина молоді часто опинялася під впливом цієї пропаганди і в подальшому зазнавала переслідувань з боку радянської влади. В. Паюк, будучи учнем 10 класу середньої школи, отримав від однокласника листівки ОУН. Поділяючи погляди українських націоналістів, він був на початку 1949 року завербований до лав ОУН, зустрічався із членами цієї організації. В серпні 1949 року В. Паюк вступив до Сумського артилерійського військового училища, в якому навчався до 11 червня 1950 р. Протягом весни–осені 1951 р. органи МДБ провели низку репресивних операцій проти учасників визвольного руху. Серед арештованих в березні 1951 року опинився і згаданий В. Паюк. Також були заарештовані та отримали по 10 років таборів його батьки [224, с. 134, 135, 138]. При цьому звертає на себе увагу той факт, що більшість школярів, заарештованих в повоєнні роки, отримували значно більші терміни покарання, аніж в 1930-х рр. Так, учень 8 класу Б.Є. Ключик, заарештований 4 жовтня 1949 року, був засуджений на 10 років таборів [211, с. 461].

В 1948 році розпочинається ідеологічна боротьба проти безрідних космополітів. На розширеному засіданні Вченої Ради СДПІ 3 березня 1949 р. відбулося обговорення заходів боротьби із космополітизмом. Викладачі інституту виступили практично єдиним фронтом проти необхідності проведення боротьби із даним явищем. Так, декан історичного факультету А.Б. Зубченко заявив: «...навчальна література, якою користуються студенти в ВНЗ і учні в школі писалася космополітами і тому багато історичних подій і явищ трактуються неправильно... Студенти не звикли ще критично підходити до окремих питань: на педпрактиці встановлено, що хоч учитель в школі і попереджав учнів про те, що в підручниках неправильно висвітлено низку питань - учні все вчать за

підручником і при відповідях повторюють помилки підручника. Студенти, виступаючи в ролі вчителя, під час педпрактики не завжди можуть вчасно розібратися в неправильних відповідях учнів». Отже, необхідно «провести цикл лекцій для студентів факультету в питанні виявлення неправильних трактувань, які підносять в дусі космополітизму» [65, арк. 43].

Виконуючий обов'язки завідуючого кафедри фізики В.І. Зайцев висказався в такому тоні: «космополітизм явище не нове, але особливої гостроти боротьба з космополітизмом набуває в даний час так як він переріс в буржуазну диверсію... Космополітизм в галузі фізики проявляється у спотворенні історичної правди про пріоритет російських фізиків. ...ще й зараз на сторінках наших журналів друкуються антимарксистські статті. Так, наш журнал «Успіхи фізики» помістив на своїх сторінках статтю академіка Кравця «Еволюційні вчення про енергію», яка є антимарксистською ... У цій статті академік Кравець приходить до висновку, що різниці між енергією і матерією немає ... З іншого боку кажуть, що енергія може зникати безслідно, значить, напрошується висновок, що і матерія може зникнути...» На думку завідуючого кафедрою історії СРСР В.А. Духнича, «необхідно ліквідувати диверсію космополітів в студентські розуми... Космополіти намагалися вкрати наше героїчне минуле, перекручуючи історичні події, не показуючи героїзму російського солдата, народу. Наша основна задача - вести роботу з цими збоченнями» [там же, арк. 43, 44].

Після обговорення Вчена Рада інституту постановила: «...боротьба з буржуазним космополітизмом і його проявами в нашій країні є в даний час головним завданням викладацького складу інституту... 1. Обговорити питання про боротьбу з космополітизмом і завданнях викладачів спеціальних предметів на всіх кафедрах інституту; 2. Всім деканам і завідуючим кафедрам інституту під керівництвом кафедри марксизму-ленінізму організувати вивчення студентами матеріалів центральних газет, що викривають космополітів. Вважати за необхідне провести політзаняття на тему «Про боротьбу з космополітизмом»; ... 8. Перевірити літературу в бібліотеці інституту та вилучити роботи космополітів; 9. Лекційним бюро інституту посилити пропаганду досягнень радянської літератури,

мистецтва і науки; ...11. Надати допомогу міським і обласним організаціям в проведенні лекцій по викриттю космополітизму; 12. У оглядових лекціях для випускних курсів повести рішучу боротьбу з космополітизмом» [там же, арк. 44, 44зв.].

В січні 1950 р. в обласній газеті «Більшовицька зброя» вийшла редакційна стаття «Посилити ідейно-політичне виховання студентів», в якій зазначалося Сумському педінституті мали місце серйозні хиби в ідейно-політичній роботі. Зокрема, вказувалося, що «...партійна організація глибоко не вникала в діяльність кафедр, в ідейний зміст викладання, особливо суспільних дисциплін, літератури та ін. Викладачі тт. Пільверман, Варченко іноді читали лекції у відриві від сучасності, протягували об'єктивізм... Занедбана виховна робота в студентських гуртожитках. Недооцінка її призвела до того, що серед студентів мали місце прояви пошлості і безідейності, порушення навчально-трудової дисципліни» [9].

Невдовзі після виходу статті в СДПІ відбулося розширене засідання Вченої Ради інституту, на якому були обговорені недоліки в політичній роботі. Вказувалося на неприпустиму поведінку окремих студентів («факти співання в гуртожитках контрреволюційних пісень» та «зрив педпрактики студентом історичного факультету В.І. Талденко, який організував учням старших класів екскурсію в церкву») [67, арк. 52зв.]. Директор СДПІ Г.І. Носко констатував, що «зовсім не проводиться робота по розповсюдженню антирелігійної пропаганди, в наслідок чого маємо випадки, особливо в Західних областях, коли викладачі і студенти відвідують церкви» [там же, арк. 51зв.]. Були обговорені також недоліки в роботі викладачів. Невдовзі після цього із роботи в інституті було звільнено згаданого в статті викладача, кандидата педагогічних наук О.М. Варченко за незадовільне викладання історії педагогіки: «...ігнорував класовий підхід при розгляданні буржуазних педагогічних систем і недооцінював радянський етап в розвитку педагогіки» [61, арк. 180].

В ході кампанії по боротьбі із космополітизмом у вересні 1949 р. було заарештовано викладача Сумського педінституту Л.С. Кауфман, котра була засуджена та в лютому 1950 р. направлена в Охтирській табір Сумської області,

але вже в квітні 1951 р. відпущена через недостатні докази. У зв'язку із цим дирекція СДПІ звернулася до Міністерства освіти направити на роботу викладача по західній літературі, оскільки через несподіване вибуття Л.С. Кауфман цей курс ніхто із наявних робітників кафедри читати не може[68, арк. 218].

Таким чином, радянський уряд ще до закінчення війни жорстоко переслідував за найменші факти співпраці із ворогом як справжньої, так і міфологічної. Радянський Союз ще в кінці 1920-х рр. почав перетворюватися на закриту від зовнішнього світу тоталітарну державу. В другій половині 1940-х рр. за умов початку Холодної війни із Сполученими Штатами цей процес досягнув свого апогею. В таких умовах радянський уряд віддавав розпорядження місцевими партійним організаціям проводити нищівну боротьбу із інакодумством та іноземщиною. Це в першу чергу стосувалося вищих педагогічних закладів, де вже майже завершився процес формування лояльної владі радянської інтелігенції. В повоєнні роки влада, зустрівшись із масовим дефіцитом кваліфікованих кадрів, частково відмовилася від репресивної політики. Політичні репресії цього часу зосереджувалися головним чином на пошуках тих, хто співпрацював із німцями під час війни. Але в цілому репресії не були такими масштабними як в 1930-х рр. і мали більш м'яку форму, а смертна кара на деякий час взагалі була відмінена.

ВИСНОВКИ

Найбільш важливими результати дослідження магістерської роботи стали: висвітлення політичних чисток і переслідування вчителів, студентський та професорський викладацький склад ВНЗ за їх соціальне походження, участь в минулому в білогвардійських формуваннях та інших антирадянських арміях; їх участь в політичних і господарських кампаніях на початку 1930-х рр. (колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, посівні, прополювальні кампанії і т. д.); їх реакцію на голод в селі та жахливе становище колгоспників; репресії і переслідування учнів, вчителів шкіл, студентів і викладачів ВНЗ за антирадянські розмови, інакодумство, переписку із своїми рідними за кордоном, національно-патріотичні погляди і т. д.; простежено хід репресивних кампаній в Сумському та Глухівському ВНЗ в 1930-х рр.; автором детально досліджено і розкрито характер репресій після припинення «великого терору», розслідування фальсифікацій справ репресованих з боку співробітників НКВС і реабілітацію частини заарештованих педагогів в 1939-1941 рр., розглянуті політичні репресії проти національних меншин в навчальних закладах (здебільшого німців та поляків, а в окремих випадках – євреїв), переслідування їх як потенційних представників «п'ятої колони», особливо німців і поляків. Автором винесене на дослідження таку малодосліджену тему як боротьба із космополітизмом в навчальних закладах в перші повоєнні роки, переслідування викладачів як посібників нацизму, а в подальшому американського імперіалізму, за співпрацю із ОУН і т. д.

Аналіз історіографічної бази дозволив виділити основні аспекти, на базі котрих формувався дослідницький шлях даної наукової роботи і вдалося досягнути тієї мети, котрий ставив перед собою автор. Було вирішено дослідницькі завдання, котрі конкретизували мету даної роботи. Але в цілому, ознайомившись із історіографічною базою по темі магістерської роботи, автор переконався, що ця тема залишається малодослідженою. Значна частина опублікованих праць належать історикам, котрі не працювали в сумських архівах по даній темі, а використовували іншу джерельну базу. В той же момент наукові праці істориків Сумщини мають здебільшого поверхневий характер. Автором

вперше було досліджено величезний масив архівних документів, котрі до цього не попадали в поле зору дослідників. В якості основи дослідження послужили здебільшого матеріали із Державного архіву Сумської області. В центрі уваги опинилися справи із фондів р-7641, в якому містяться справи багатьох репресованих учнів шкіл, вчителів, студентів та викладачів ВНЗ, переважна більшість із яких ніколи не досліджувалися. Окремі відомості також використані із документів партійних органів. Базою дослідження також послужили документи із фондів р-2817 по історії Сумського ВНЗ. Автором було введено в обіг ряд нових документів із даного фонду, а інші, котрі до цього було опубліковані (зокрема, в монографії Л.В. Корж), переосмислені і уточнені завдяки використанню нових джерел. Так, автором здійснена спроба простежити подальшу долю ряду викладачів Сумського ВНЗ, про яких задується в даних фондах, виправленні певні помилки і неточності, допущені в попередніх дослідженнях. Використані документи із фонду р-5369 по Глухівському ВНЗ післявоєнного часу, котрі також до цього не ставали предметом дослідження науковців. В якості додаткової джерельної бази використані мемуари ряду сучасників тих подій.

В магістерській роботі досліджено життя студентів і викладацького складу в умовах панування тоталітарної системи. В умовах утвердження сталінської диктатури вони майже кожного дня зустрічали реалії більшовицького режиму (пропаганда та ідеологічне виховання, придушення будь-яких проявів інакодумства, насилля і терор). Більшовицька влада прагнула виховати студентів як майбутніх педагогів в комуністичному дусі в створити на основі їх нову, ідеологічно витриману радянську інтелігенцію. В той же час режим розгорнув політичні переслідування представників «старої інтелігенції» та ідеологічно невитриманих викладачів, апогеем котрих став великий терор 1937-38 рр.

Старі викладачі, котрі ще пам'ятали царські часи, виражали ностальгію по ним і проявляли опозиційні настрої проти чужої їм псевдонародної радянської влади. Вони своїми очима спостерігали жахливу економічну катастрофу, до якої довів країну проголошений Й.В. Сталіним «великий перелом», голод на селі.

Режим інтенсивно переслідував тих, хто вів контрреволюційні розмови (виражали невдоволення тяжким економічним становищем і політикою партії, говорили про голод та можливість відокремлення УРСР від Радянського Союзу і проголошення вільної України) та розпочала нищівну боротьбу із буржуазними націоналістами.

Впродовж радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. педагогічна інтелігенція опинилася між молотом і ковадлом під час протистояння двох тоталітарних режимів, котрі воювали між собою. Після звільнення окупованих німцями територій Сумщини багато педагогів стали жертвами політичних репресій як посібники ворога. Політика пошуків посібників німецьких окупантів розтягнулася на довгі роки в повоєнний період. У навчальних закладах постійно перевірялася діяльність педагогів під час війни.

В післявоєнний період досягає свого апогею тенденція до затвердження сталінських русоцентричних ідей, в основі котрих лежали твердження про єдність українського та російського народів. Сталінське керівництво взяло курс на перетворення СРСР із федеративної багатонаціональної держави в партійний моноліт. Все це відбувалося на тлі протистояння із США за світове панування, котре увійшло до підручників історії як «Холодна війна». У зв'язку із цим сталінський режим ініціює нові політичні кампанії боротьби із інакодумством. Навчальні заклади, як осередки комуністичної ідеології, опинилися в центрі цієї боротьби. В ході кампанії по викоріненню буржуазного українського націоналізму нової розгромної критики набула історична школа М. Грушевського. Українські патріоти тепер перетворювалися в посібників англо-американського імперіалізму. Все це супроводжувалися запеклою боротьбою із іноземщиною і піднесенням радянсько/російської науки, пропаганди досягнень радянських/російських вчених. Апогеем цього стала кампанія боротьби із космополітизмом, котрою були охоплені всі вищі навчальні заклади УРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бажан О. Командир «Великого терору» на Сумщині (Олексій Кудринський). Сумська старовина. 2009. № XXVIII-XXIX . С. 156–163.
2. Бажан О. Форми і методи репресивної політики радянської влади на Сумщині в 1920-х — на початку 1930-х років. Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ, 2005. Вип. 30. С. 98-119.
3. Бажанов Б.Г. Борьба Сталина за власть. Воспоминания личного секретаря. Москва: Алгоритм, 2017. 304 с.
4. Борисёнок Е. Ю. Несоветская украинизация: власти Польши, Чехословакии и Румынии и «украинский вопрос» в межвоенный период. Москва: «Алгоритм», 2018. 141 с.
5. Белова Н.А. Повседневная жизнь учителей / отв. ред. М.Ю. Мартынова. Москва: ИЭА РАН, 2015. 228 с.
6. Бердинских И.В. Особенности формирования структуры системы спецпоселений в СССР в 1930-1940-х гг.: дис. ... к-та ист. наук: 07.00.02/ Вятский госуд. гуманит. ун-т. Киров, 2007. 228 с.
7. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917 – 1941 рр.: джерелознавче дослідження. Київ: Укр. пропілеї, 2016. 694 с.
8. Більшовицька зброя. № 227 (1878), 19 листопада 1947 р.
9. Більшовицька зброя, № 7 (2429), 10 січня 1950 р.
10. Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.
11. Васильєв В. «Беріївська відлига» в УРСР (кінець 1938–1939 рр.): політичні аспекти. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2009. № 2 (33). С. 116-135.
12. Вдовин А. И. Русская нация в XX веке (русское, советское, российское в этнополитической истории России). Москва: РГ-Пресс, 2019. 712 с.
13. Вовк О.В. Репресії проти інтелігенції на Сумщині у 20-30-х рр. XX ст. Сумський історико-архівний журнал. Суми. 2012. № XVI–XVII. С. 212-216.
14. Волков С.В. На углях великого пожара. Москва: Мол. гвардия, 1990. 236 с.

- 15.Верменич Я.В. Національна політика більшовиків і опозиція: підґрунтя маневрів навколо українізації 20-30-х рр. XX ст. Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2005. № 31. С. 34-45.
- 16.Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. Москва: Российская политическая энциклопедия, Фонд Первого президента Б.Н. Ельцина, 2010. 447 с.
- 17.Вышинский А.Я. Теория судебных доказательств в советском праве. Москва: Госюриздат, 1950. 308 с.
- 18.В застінках Сумського НКВС. Сумський вісник. 1942. 7, 17, 19 червня.
- 19.Гаркуша Л.В. Завдання істориків у боротьбі за викорчовування залишків ідеології українського буржуазного націоналізму. Наукові записки інституту історії України АН УРСР. Київ, 1950. С. 96–111.
- 20.Голубев А.В. «Если мир обрушится на нашу республику»: Советское общество и внешняя угроза в 1920-1940 гг. Москва: Кучково поле, 2008. 384 с.
- 21.Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918—1932 гг. / Отв. ред. А.К. Соколов. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. 328 с.
- 22.Голдман В.З. Террор и демократия в эпоху Сталина. Социальная динамика репрессий. [Пер. с англ. Л.Е. Сидиковой]. Москва, РОССПЭН, Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2010. 335 с.
- 23.Гетьманчук М.П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.). Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2008. 432 с.
- 24.Генина Е.С. Кампания по борьбе с космополитизмом в Сибири (1949-1953 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02./ ГОУ ВПО «Кемеровский государственный университет». Кемерово, 2009. 55 с.

- 25.Генина Е.С. Борьба с космополитизмом: политические дела и разоблачения в Кемеровской области (1949-1953 гг.). Кемерово: ГБУ ДПО «КРИПО», 2018. 176 с.
- 26.Греченко В.А. Апогей сталінського тоталітаризму в Україні (30- ті ро-ки ХХ ст.): монографія. Харків:ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. 352 с.
- 27.Галузевий Державний Архів Управління Служби Безпеки України в Сумській області (далі – ГДА УСБУ в СО), спр. П-14. Дело по обвинению Бурлака П.А. по ст. 54-2 УК УССР. 25 арк.
- 28.ГДА УСБУ в СО, спр. П-2016. Дело Савчук В.А. и др. по ст. 54-10 Ч. 1 и 54-11 УК УССР. 210 арк.
- 29.ГДА УСБУ в СО, спр. П-11513. Дело Ткаченко В.А. 60 арк.
- 30.Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицкий С. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. Київ, 1991. 344 с.
- 31.Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. п-1. Оп. 1, Спр. 27. Протоколи засідань секретариата ГК КП(б)У. 18 арк.
- 32.ДАСО. Ф. п-4. Оп. 1, Спр. 46. Протоколы Бюро обкома КП(б)У № 34-38. 175 арк.
- 33.ДАСО. Ф. п-4. Оп. 1, Спр. 368. Протоколы бюро обкома № 112-116. 231 арк.
- 34.ДАСО. Ф. п-79. Оп. 1, Спр. 33. Протоколы бюро РК КП(б)У №№ 88-119. 217 арк.
- 35.ДАСО. Ф. р-1504. Оп. 1, Спр. 5. Протоколы заседаний педагогического совета. 18 арк.
- 36.ДАСО. Ф. р-1504. Оп. 1, Спр. 10. Книга приказов за 1932, 1933, 1939, 1940 и 1941 года. 77 арк.
- 37.ДАСО. Ф. р-1690. Оп. 1, Спр. 1. Протоколы партийных собраний, 1946. 39 арк.
- 38.ДАСО. Ф. р-1690. Оп. 1, Спр. 4. Протоколы партийных собраний, 1947. 52 арк.
- 39.ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 96. Копии дипломов, анкеты, заявления и справки с мест жительства студентов. 78 арк.

40. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 229. Личные дела преподавателей
41. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 230. Личные дела преподавателей
42. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 231. Личные дела преподавателей
43. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 232. Личные дела преподавателей. 233 арк.
44. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 234. Книга приказов. (1931 – 1933 г.)
45. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 235. Книга приказов (1933 г.)
46. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 238. Книга приказов (1934-1935 гг.)
47. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 239. Книга приказов. (1936 г.)
48. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 241. Книга приказов. (1936 г.)
49. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 242. Книга приказов (1937 г.)
50. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 248. Книга приказов. (1938-1939 г.)
51. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 249. Книга приказов. (1938-1939 г.)
52. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 251. Книга приказов. (1939 г.)
53. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 253. Книга приказов. (1940 г.)
54. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 254. Книга приказов. (1941 г.)
55. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 268. Списки студентов и преподавателей, 1936-1941
56. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 2, Спр. 1048. Особові справи. Калиниченко Петр Иванович
57. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 2, Спр. 1475. Жук Ефим Маркович. 22 арк.
58. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 2, Спр. 1560. Пономарева Мария Захаровна. 7 арк.
59. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 2, Спр. 1603. Антошко Елена Павловна
60. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 3, Спр. 1. Копия постановлений Совета Народных Комиссаров УССР и приказы управления по делам высшей школы. 419 арк.
61. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 3, Спр. 9. Учёт движения контингента студентов института и статистические отчеты (1945-1954 гг). 141 арк.
62. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 3, Спр. 11. Смета на 1945 год. 33 арк.
63. ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 3, Спр. 17. Отчет о работе Сумского пединститута за 1946-47 учебный год.

- 64.ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 3, Спр. 25. Протоколы заседаний ученого совета 1947-48 г.
- 65.ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 3, Спр. 38. Протоколы заседаний ученого совета
- 66.ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 3, Спр. 41. Рецензии на научные работы и статьи за 1948-1951 гг. 363 арк.
- 67.ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 3, Спр. 51. Протоколы ученого совета пединститута.
- 68.ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 3, Спр. 63. Листування з Міністерством освіти і управлінням педвузів. 524 арк.
- 69.ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 4, Спр. 27. Студентська справа Бусленко А.С.
- 70.ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 4, Спр. 243. Студентська справа Назаренко Федор Степанович.
- 71.ДАСО. Ф. р-4117. Оп. 5, Спр. 8. Справа по обвинению Милованова И.В. 44 арк.
- 72.ДАСО. Ф. р-5369. Оп. 1, Спр. 11. Директивы Народного Комиссариата Просвещения УССР (ДНКП УССР) и Всесоюзного комитета по делам высшей школы (ВК ВШ) при СНК СССР о работе педвузов за 1944 год. 40 арк.
- 73.ДАСО. Ф. р-5369. Оп. 1, Спр. 23. ДНКП УССР и управления по делам ВШ при СНК УССР за 1945 год. Арк. 61
- 74.ДАСО. Ф. р-6629, Оп. 1, спр. 9. Накази та директиви Роменського відділу народної освіти керівного змісту. 10 арк.
- 75.ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 221. Уголовное дело Овчинникова Т.П. по ст. 54-10, Ч. 1 УК УССР. 112 арк.
- 76.ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 253. Уголовное дело Бондаренко С.П. по ст. 54-10 УК УССР. 91 арк.
- 77.ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 312. Дело Кинского С.А. по ст. 54-10, 54-11 УК УССР. 91 арк.
- 78.ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 327. Уголовное дело Карпусь М.М. по ст. 54-10 Ч. 1 УК УССР. 105 арк.

79. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 346. Следственное дело Кривоножко П.Н. по ст. 54-2, 54-6, 54-11 УК УССР. 103 арк.
80. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 347. Дело Губенко С.П. и др. 178 арк.
81. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 409. Дело Гонченко М.С. по ст. 54-10 УК УССР. 226 арк.
82. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 423. Дело по обвинению Зеринг А.И. по ст. 54-6, 54-10 УК УССР. 141 арк.
83. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 448. Дело по обвинению Гаркавого В.О. и др. (всего 8 человек) по ст. 54-10 и 54-11 УК УССР. 383 арк.
84. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 450. Дело Козловского В.Н. и др. по ст. 54-10 УК УССР. 347 арк.
85. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 466. Дело Нехаевского П.Г. и др. 305 арк.
86. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 476. Дело Фильверман Э.М. по ст. 54-6 УК УССР. 53 арк.
87. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 533. Дело Шумилевич С.А. и др. по ст. 54-2 и 54-11. 195 арк.
88. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 572. Уголовное дело Вареника В.А. и др. (всего чел.). 333 арк.
89. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 584. Справа по обвин. гром. Бельмаса К. по ст. 54-11. 65 арк.
90. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 598. Дело по обвин. Яременко Е.Я. и др. по ст. 54-8 и 54-11 УК УССР. 368 арк.
91. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 655. Уголовное дело на Дараган Ф.С. и др. по ст. 54-2, 54-11 УК УССР. 348 арк.
92. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 727. Дело Волкова Г.К. и др. по ст. 54-2, 54-8, 54-11 УК УССР. 325 арк.
93. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 903. Дело по обвинению Шумалова Д.Л. и др. по ст. 54-2, 54-7, 54-8 и 54-11 УК УССР. 219 арк.
94. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 907. Дело Сахариленко С.К. по ст. 54-10 УК УССР. 145 арк.

95. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 955. Дело Дуденко П.Е. по ст. 54-6, 54-7, 54-9, 54-11 УК УССР. 260 арк.
96. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1, Спр. 969. Дело Красикова А.П. по ст. 54-10. Ч. 1 УК УССР, 75 арк.
97. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 2, Спр. 12. Дело по обвинению Короля Г.Ф. по ст. 54-7, 54-8, 54-11 УК УССР. 92 арк.
98. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 2, Спр. 147. Дело по обвинению Пархоменко П.Ф. и др. по ст. 54-2 и 54-11 УК УССР. 183 арк.
99. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 2, Спр. 172. Дело по обвинению Шведа И.Л. 78 арк.
100. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 2, Спр. 215. Дело Орловского А.П. и других. 214 арк.
101. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 2, Спр. 317. Вальденбург М.А. по ст. 58-10 УК РСФСР. 68 арк.
102. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 2, Спр. 333. Дело Балышева М.Н. по ст. 54-10 ч. 1 УК УССР, 183 арк.
103. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 2, Спр. 334. Дело Сушко Г.Г. по ст. 54-10 УК УССР. 58 арк.
104. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 2, Спр. 395. Дело по обв. Савченко В.Л. по ст. 54-11 и 54-10. Ч. 2 УК УССР. 354 арк.
105. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 2, Спр. 447. Дело Мацелинского С.Е. по ст. 54-10 и 54-11 УК УССР. 86 арк.
106. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 2, Спр. 607. Дело Луценко Ю.И. по ст. 54-10 Ч. 1 УК УССР. 55 арк.
107. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 2, Спр. 630. Дело Вовк Р.И. по ст. 54-10 УК УССР. 45 арк.
108. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 3, Спр. 490. Дело Дробилко В.С. по ст. 54-7, 54-8 и 54-11 УК УССР. 163 арк.
109. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 3, Спр. 513. Дело по обв. Панченко С.И. по ст. 54-10 ч. 1 и 54-11 УК УССР. 97 арк.

110. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 3, Спр. 701. Уголовное дело Ушкалова И.А. по ст. 54-10 УК УССР. 21 арк.
111. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4, Спр. 93. Уголовное дело Маруняк М.А. по ст. 54-10 УК УССР. 40 арк.
112. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4, Спр. 243
113. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4, Спр. 273. Дело Литовки З.М. по ст. 54-1 УК УССР. 33 арк.
114. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4, Спр. 300. Дело Краузе Е.Э. по ст. 54-1 «а» УК УССР. 133 арк.
115. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4, Спр. 318. Дело Тернюк П.М. по ст. 54-10 УК УССР. 117 арк.
116. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4, Спр. 346. Уголовное дело против Шишко Д.С. 69 арк.
117. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4, Спр. 402. Уголовное дело Горбенко И.П. по ст. 54-10 ч. 1, УК УССР. 48 арк.
118. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4, Спр. 467. Материалы по дополнительному расследованию по делу Цыбы И.Н. и др. (всего 17 чел.) 268 арк.
119. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4, Спр. 526. Уголовное дело Бершова Й.В. по ст. 54-10 и 54-13 УК УССР. 179 арк.
120. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4, Спр. 624. Дело Тернового Антона Ивановича. 51 арк.
121. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4, Спр. 719. Уголовное дело Миселюка С.М. по ст. 54-10 УК УССР. 87 арк.
122. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4, Спр. 834. Уголовное дело Хомина М.Н. 98 арк.
123. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4, Спр. 928. Дело Бугаевой А.Я. по ст. 54-10 Ч. 1 УК УССР. 95 арк.
124. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 5, Спр. 263. Дело Тильман Я.Г. по ст. 54-10 Ч. 2 УК УССР. 30 арк.

125. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 5, Спр. 590. Дело Коший А.С. по ст. 58-10. Ч. 1 УК РСФСР. 112 арк.
126. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 5, Спр. 641. Дело № 218 по обвинению Феденко Е.С. и др. по ст. 54-1 «а» УК УССР. 64 арк.
127. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 5, Спр. 755. Уголовное дело Калабина Я.П. по ст. 54-7, 54-10 УК УССР. 65 арк.
128. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 5, Спр. 771. Дело Тетерина М.М. по ст. 54-10, 54-13. 67 арк.
129. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 5, Спр. 845. Дело Сергиенко Э.Ф. и Сергиенко Н.И. по ст. 54-1 «а» УК УССР. 80 арк.
130. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 5, Спр. 916. Дело Олисевич-Дацковой Е.Г. по ст. 54-6 и 54-10 Ч. 2 УК УССР. 94 арк.
131. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 6, Спр. 85. Уголовное дело против Попова Ф.А. и др. по ст. 54-10, 54-11 УК УССР. 231 арк.
132. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 6, Спр. 163. Уголовное дело Табак М.Н. и др. 308 арк.
133. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 6, Спр. 521. Следственный фонд. 132 арк.
134. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 6, Спр. 581. Следственное дело Соколовского А.М. по ст. 54-11. 335 арк.
135. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 6, Спр. 601. Дело Шеденко С.Ф. и др. 297 арк.
136. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 6, Спр. 678. Дело Кандыба Г.Н. 59 арк.
137. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 6, Спр. 764. Дело Гурина Т.Ф. и др. 163 арк.
138. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 7, Спр. 63. Уголовное Скакун Г.А. 90 арк.
139. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 7, Спр. 97. Дело Медведя М.Н. и др. по ст. 59-3, 58-9 УК РСФСР. 329 арк.
140. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 7, Спр. 104. Дело Грищенко И.А. по ст. 58-10 и 58-11 УК РСФСР. 52 арк.
141. ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 7, Спр. 175. Дело Денищенко А.А. по ст. 54-1 «а» УК УССР. 140 арк.

142. Дённингхаус В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917-1938 гг.). Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 727 с.
143. Дэвис С. Мнение народа в сталинской России: террор, пропаганда и инакомыслие, 1934-1941 [пер. с англ. В.Н. Морозова]. Москва. РОССПЭН, Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. 231 с.
144. Дублянський А. Тернистим шляхом життя митрополита Ніканора Абрамовича. До 20-ліття архипастирського служіння. 1942-1962. Лондон, видання Генерального Церковного управління УАПЦ в Великій Британії, 1962. 80 с.
145. Єфіменко Г.Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні в 1932-1938 рр. (освіта і наука). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. 304 с.
146. Эхо Большого террора. Сборник документов в трех томах / Отв. ред.: Марк Юнге, Линн Виола, Джеффри Россман. Том 3: Чекисты Сталина в тисках «социалистической законности». Эго-документы 1938-1941 гг. / Сост.: Андрей Савин, Алексей Тепляков, Марк Юнге. Москва: Пробел-2000, 2018. 928 с.
147. Журецький Я.І., Шитюк М.М. Освітняни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. Миколаїв: «Тетра», 1994. 66 с.
148. Іванущенко Г. Деякі факти діяльності ОУН і УПА на Сумщині. Український визвольний рух: наук. зб. Львів, 2004. Збірник 3. С. 260-272.
149. История Украинской ССР в десяти томах. Том седьмой. Украинская ССР в период строительства и укрепления социалистического общества (1921-1941). / Редкол.: С.В. Кульчицкий (отв. ред.) и др. Київ; Наукова думка, 1984. 720 с.
150. Зима В.Ф. Человек и власть в СССР в 1920-1930-е годы: политика репрессий / Ин-т рос. истории РАН. Москва: Собрание, 2010. 240 с.

151. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. Студій Альберт. ун-ту, 1992. 176 с.
152. Карась А. З історії Сумщини. Історичні нариси. Київ, СМП «АВЕРС», 2006. 104 с.
153. Корж Л. В. Історія становлення і розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Суми: Сумськ. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка, 1999. 88 с.
154. Комарніцький О.Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20-30-ті рр. ХХ ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01/ Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2017, 682 с.
155. Комарніцький О.Б., Комарніцька Л. Опозиційність студентства педагогічних ЗВО щодо економічної політики радянської влади на селі (1930-ті роки). Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія «Історія», Випуск 1/43, 2019, С. 152-164.
156. Комарніцький О.Б., Комарніцька Л.М. Студентство Сумського педагогічного вишу у 20-30ті роки ХХ ст. Історичні студії суспільного прогресу: електронний науковий журнал / [редкол.: Курок О. І. (гол.), Чумаченко О. А (заст. гол. ред.), Крижанівський В. М. (відп. секр.)]. Глухів, 2019. Випуск V. С. 150-157.
157. Колотов В.В. Николай Алексеевич Вознесенский. Москва: Политиздат, 1976. 352 с.
158. Кодин Е.В. Репрессированная советская провинция. Смоленщина. 1917-1953. Москва, РОССПЭН, Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина, 2011. 270 с.
159. Кожинов В.В. Правда сталинских репрессий. Москва, Алгоритм, 2013. 400 с.

160. Красильников С.А. Советские судебные политические процессы в 1920-1930-е гг.: причины, организация, последствия: учеб. пособие Новосиб. гос. ун-та. Новосибирск : РИЦ НГУ, 2014. 300 с.
161. Кринко Е.Ф., Тажидинова И.Г., Хлынина Т.П. Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг.: жизнь в условиях социальных трансформаций. Ростов на Дону, Изд-во ЮНЦ РАН, 2011, 360 с.
162. Кларк К. Москва, четвертый Рим: сталинизм, космополитизм и эволюция советской культуры (1931—1941) / пер. с англ. О. Гавриковой, А. Фоменко; под общей редакцией А. Фоменко. Москва: Новое литературное обозрение, 2018. 520 с.
163. Ключник Р. Сталин – период созидания. Гражданская война в СССР 1929-1933 гг. Санкт-Петербург: ООО «СПб СРП «Павел» ВОГ», 2010. 301 с.
164. Ключенко Д.М., Фурсенко Л.І. Освітняни Одещини – жертви репресій тоталітаризму. Одеса, Арстропринт, 1995. 98 с.
165. Квакин А. Русская интеллигенция и большевистская власть в годы Гражданской войны в России. Москва: Lambert Academic Publishing, 297 с.
166. Кен О., Рупасов А. Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920—1930-х гг.): Проблемы. Документы. Опыт комментария. Часть 1. Декабрь 1928- июнь 1934 г. Научное издание. Санкт-Петербург: Издательство «Европейский Дом». 2000. 704 с.
167. Лисенко О. Вороги чи свідки: покарання співробітників УНКВС по Чернігівській області після завершення великого терору. З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2019 р. № 1(51). С. 194-220.
168. Лихолобова З. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930х років (переважно на матеріалах Донецького регіону) Донецьк : Видво Дон. нац. унту, 2006. 280 с.
169. Литвин Н.М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920 – 1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми):

- автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. / Київ, 2006. 23 с.
170. Лубянка. Сталин и ВЧК—ГПУ—ОГПУ—НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 — декабрь 1936. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. Москва: МФД, 2003. 736 с.
 171. Маркова С.В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917-1933 рр.): дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.
 172. Марчуков А.В. Украинское националистическое движение в СССР в 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты. Москва: Наука, 2006. 599 с.
 173. Марусик Т. Студентство Буковини під тиском сталінських репресій (1945-1950-ті роки). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1999. 1/2 (10/11). С. 457-468.
 174. Марочко В.І., Гьотц Х. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941). Київ: Науковий світ, 2003. 302 с.
 175. Мацелюх К. (2012) Життєвий шлях П.Н. Абрамовича в 1930-1945 рр. Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, м. Житомир, 9-10 листопада 2012 р., С. 192-194.
 176. Мошик І. В. Політичні репресії викладацького складу вишів Чернігівщини у 30-ті роки ХХ ст. Сіверщина в історії України. Київ; Глухів, 2011. Вип.4. С. 401 – 406.
 177. Мосолов В.Г. ИМЭЛ – цитадель партийной ортодоксии: из истории Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 1921 – 1956. Москва: Новый хронограф, 2010. 600 с.
 178. Массовые репрессии в Алтайском крае 1937-1938 гг. Приказ № 00447. Москва, РОССПЭН, Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2010. 751 с.

179. Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918-1953). Москва: Международный фонд Демократия, 2006. 752 с.
180. Меньшагин В.Д., З.А. Вышинская. Советское уголовное право. Москва. Госиздат юрид. лит., 1950. 520 с.
181. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. 464 с.
182. Наказанный народ. Репрессии против российских немцев. По материалам конференции «Репрессии против российских немцев в Советском Союзе в контексте советской национальной политики», проведенной Немецким культурным центром им. Гёте в Москве совместно с Обществом «Мемориал» 18-20 ноября 1998 г. Москва, 1999, 288 с.
183. Німці в Україні 20-30х рр. XX ст. Збірник документів державних архівів України. Упор. Яковлева Л.В., Чирко Б. В., Пишко С.П. Київ: Інститут історії НАН України, 1994. 243 с.
184. Никифоров А.М. Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність Никанора Онацького (1875–1937) на Слобожанщині. / дис. ... пед-х наук: 13.00.01. Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, Суми, 2016. 323 с.
185. Нукалов Д. З історії м. Суми. Більшовицька зброя (Суми). 1946. 22 вересня.
186. Овчаренко Ф. Д. Спогади; уклад. В. Г. Буткевич. Київ: Оріяни, 2000. 456 с.
187. Оліцький В.О. Репресії проти православної церкви на Сумщині у 1920-1930-ті роки. / дис. ... к-та істор. наук: 07.00.01: Національний університет біоресурсів, Київ, Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2017. 315 с.
188. Онопрієнко В. Репресована наука України. Київ, Товариство Знання УРСР», 1990. 65 с

189. Онацький Є. У вічному місті. Том 3. Записки українського журналіста 1933 рік. Торонто: Новий шлях, 1985. 512 с.
190. Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «ТОРГСИН». Москва: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2009. 592 с.
191. Освітняни Черкащини – жертви радянського тоталітарного режиму: документальне видання / [упоряд. В.В. Масненко (науковий редактор), В.С. Романов, С.О. Шамара]. Черкаси: «Брама-Україна», 2009. 272 с.
192. ОУН-УПА на Сумщині: Т.2. / Автор-упорядник Іванущенко Г.М. – 1 вид. 2009. 232 с.
193. Павлів Ю.З. Депортації українців з польсько-українського прикордоння 1944-1951 рр. у регіональній пам'яті України / к-та істор. наук: 07.00.01. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2018. 303 с.
194. Память народа 1941-1945 гг. URL: <https://pamyat-naroda.ru/>
195. Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти. Збірник документів та матеріалів / Упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 442 с.
196. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с.
197. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. Відповід. ред. В.А.Смолій. Київ: Наук, думка, 2002. 952 с.
198. Политические репрессии на Дальнем Востоке СССР в 1920-1950-е годы: Материалы первой Дальневосточной научно-практической конференции. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1997. 320 с.
199. Потапова Н.А. Харбинская операция НКВД СССР 1937-1938 гг.: механизмы, целевые группы и масштабы репрессий. / к-та истор. наук:

- 07.00.02. Тюменский индустриальный университет, Новосибирск, 2019. 251 с.
200. Прохоренко О.А. Вплив політико-ідеологічних кампаній на становище науково-педагогічної інтелігенції єврейської національності в УРСР (1945-1955 рр.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XVII. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2010. С. 82-85.
 201. Пристайко В.І, Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. 448 с.
 202. Пристайко В., Шаповал Ю. М. Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття 1924 – 1934. Київ: Вид-во «Україна», 1996. 335 с.
 203. Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928 – 1936 рр.). З архівів ВУЧК-ГПУ НКВД-КГБ. 2000. № 2/4 (13 – 15). С. 82-102.
 204. Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. Москва: Звенья, 1999. 658 с.
 205. Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 456 с.
 206. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. Москва: Мемориал, 2001. 326 с.
 207. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности. / Сост. Л.С. Бурдин, И.В. Хамазюк, С.В. Прудько, Н.А. Кулешов. Москва, Редакционно-издательский отдел, 1955. 162 с.

208. Романець Н. Голод 1934–1935 рр. і репресії. Український історичний збірник, 2011. №14. С. 138-151.
209. Рожкова Л.І. Репресії проти освітянської інтелігенції Сумщини в умовах згортання політики українізації (30-ті роки ХХ ст.). Сьома наукова історико-краєзнавча конференція Сумщини. Суми, 2007. С. 178 – 184.
210. Реабилитация. Политические процессы 30-50х годов / под общ. ред. А.Н. Яковлева. Москва. Политиздат, 1991. 460 с.
211. Реабілітовані історією: у 27 т. / Сумська область: У 3 кн. Кн. 1, Суми: ВВП «Мрія – 1» ТОВ, 2013. 754 с.
212. Реабілітовані історією: у 27 т. / Сумська область: У 3 кн. Кн. 2, Суми: ВВП «Мрія – 1» ТОВ, 2013. 754 с.
213. Реабілітовані історією : У 27 т / Чернігівська область /Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. Кн. 5. 696 с.
214. Реабілітовані історією: У 27 т / Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, О.В. Лисенко, Р.Ю. Подкур, О.М. Потапенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2016. Кн. 6. 684 с.
215. Репрессированная интеллигенция. 1917-1934 гг.: сб. статей / под ред. Д. Б. Павлова. Москва: РОССПЭН, 2010. 495 с.
216. Репрессии в Архангельске: 1937-1938. Документы и материалы / общ. ред. Р.А. Ханталины. Архангельск: Изд-во Поморского государственного университета, 1999. 272 с.
217. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. Київ: Наукова думка, 1994. 349 с.
218. Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.
219. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя; ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. 420 с.

220. Савчук О.В. Учителі польських шкіл Поділля в лещатах репресій 20-30-х рр. XX ст. Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.). 1999. Вип. 7. С. 288-294.
221. Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму: мемуарні нариси. [Б. м.]: Сучасність, 1988. 417 с.
222. Сотник О.М. Геноцид української нації. Суми, Видавництво «Мак-Ден», 2008, 100 с.
223. Совершенно секретно. Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Том 8. 1930. Часть 2. Москва, 2008. 1547 с.
224. Соловей В.О. Діяльність підпілля ОУН на центрально-східному Поділлі (1941-1953) / к-та істор. наук: 07.00.01. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2018. 230 с.
225. Соломон П. Советская юстиция при Сталине / [пер. с англ. Л. Максименкова]. 2 изд. Москва: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2008. 461 с.
226. Сталинизм в советской провинции: 1937-1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / [сост.: М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер]. Москва: РОССПЭН, 2009. 927 с.
227. Сталин и космополитизм. 1945—1953. Документы Агитпропа ЦК / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Д.Г. Наджафов, З.С. Белоусова. Москва: МФД: Материк, 2005. 768 с.
228. Ставицька Н.П. Згорання в Україні політики коренізації та його негативні наслідки для національних меншин. Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.). 1999. Вип. 8. С. 30-35.
229. Старжець В.І. Боротьба радянської влади і українського підпілля за вплив на освітній простір західних областей УРСР у післявоєнний період (1944-1953 рр.) \ дис. ... к-та істор. наук: 07.00.01. Рівненського державного гуманітарного університету Міністерства освіти і науки України. Рівне, 2019. 257 с.

230. Стрижак Є. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої та вищої школи УСРР. Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кундич С.Г., 2007. 72 с.
231. Справа «Української філії Трудової селянської партії» / Упоряд.: Т.Ф. Григор'єва, В. І. Очеретянко. Київ: Головна редколегія «Реабілітовані історією», 2010. 368 с.
232. Скрипченко І.В., Абаровський І.К. Недригайлівщина: у дзеркалі історії: нариси з історії Недригайлівського району Сумської області з найдавніших часів до початку ХХІ століття. Науково популярне видання. Суми: «Собор», 2010. 448 с.
233. Токарев С. Репресії проти викладачів Ніжинського педагогічного інституту в 1930-х рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1/2 (№ 40/41). Київ-Харків, 2013. С. 146-169.
234. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы: в 5 т / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: РОССПЭН, 1999. Т. 3. Конец 1930 – 1933. 1008 с.
235. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: колект. монографія/[редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.); авт. кол.: Н. Т. Гогохія, В. В. Головки, В. В. Гудзь та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2012. 786 с.
236. Украинские националистические организации в годы Второй Мировой Войны". Т.1. 1939-1943. Москва: РОССПЭН. 2012. стр. 588.
237. Хоменко Н.М. Деякі аспекти політичних настроїв повоєнного студентства України. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ХУІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2010. С. 85-91.
238. Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва: РОССПЭН, 2010. 478 с.

239. Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. Москва: Республика, 1992. 270 с.
240. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы. Москва: Готика, 1998, 208 с.
241. «Через трупы врага на благо народа». «Кулацкая операция» в Украинской УССР 1937-1941 гг.: в 2 т. Т. 1: 1937 г. Подготовка приказа № 00447, первый этап «кулацкой операции». Сост. М. Юнге и др. Москва; РОССПЭН, Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина; Германский исторический институт в Москве, 2010. 743 с.
242. Шаповал Ю. И., Золотарев В. А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва: Политическая энциклопедия, 2017. 405 с.
243. Шаповал Ю. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 350 с.
244. Шепилов Д. Советский патриотизм. Правда. 1947. 11 августа. № 208.
245. Шевырин С.А. Принудительный труд в лагерях и колониях на территории современного Пермского края, конец 1920-х – середина 1950-х гг / к-та истор. наук: 07.00.02. Пермский государственный педагогический университет, Пермь, 2008, 254 с.
246. Шуткова Е.Ю. Советские политические репрессии в отношении несовершеннолетних (1917-1953 гг.) к-та истор. наук: 07.00.02, Идмуртский государственный университет, Ижевск, 2003. 289 с.
247. Юинг Е.Т. Учителя эпохи сталинизма: власть, политика и жизнь школы в 1930 гг. / пер. с англ. Д.А. Благова. Москва: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. 360 с.
248. Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора. История операция по приказу НКВД № 00447. Москва: Новый хронограф, АИРО-XXI, 2008. 784 с.